

Zbornik radova

Položaj trgovackih radnika u BiH: istorijski pregled

Sindikat radnika trgovine
i uslužnih djelatnosti BiH

Impresum

Izdavač: Udruženje Sindikat radnika trgovine
i uslužnih djelatnosti BiH

Za izdavača: Mersiha Beširović

Urednik: Dražen Janko

Lektor: Monika Galić

Grafičko
oblikovanje: Adnan Suljkanović

Štampa: Blicdruk, Sarajevo

Tiraž: 100

Položaj trgovačkih radnika u BiH: istorijski pregled

Urednik: Dražen Janko

Sindikat radnika trgovine
i uslužnih djelatnosti BiH

Sarajevo, 2023. godine

Sadržaj

Riječ urednika

7

**Prava i obaveze zaposlenika u trgovačkim kućama
pred kraj osmanske uprave**

dr. sc. Hana Younis

9

**Položaj trgovačkih pomoćnika u Bosni i Hercegovini
krajem 19. i početkom 20. stoljeća**

mag. Mehmed Hodžić

31

**Sindikat u socijalističkom samoupravljanju
Iskustvo bosanskohercegovačkog sindikata trgovačkih,
ugostiteljskih i turističkih radnika i nepravilan
položaj radnica (1947-1962)**

dr.sc. Dženita Sarač-Rujanac

53

**Položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji
do konca 70-ih godina i značaj protesta radnika
tijekom 80-ih godina 20. stoljeća**

mag. Dražen Janko

91

Biografije

109

Riječ urednika,

Dragi čitatelji pred vama je zbornik radova **Položaj trgovačkih radnika u BiH: historijski pregled**. Zbornik sadržava četiri znanstvena rada koji kronološki prate zbivanja od konca osmanske uprave u Bosni i Hercegovini pa sve do početka ratnih sukoba 90-ih godina XX. stoljeća. Poseban akcenat čitavog zbornika radova stavljen je na trgovačku djelatnost.

Sindikat radnika trgovine i uslužnih djelatnosti gradi svoju povijesnu matricu od 1996. godine s ostvarenjem nezavisnosti Bosne i Hercegovine. No vrijeme koje je prethodilo suvremenom sindikatu radnika trgovine i uslužnih djelatnosti svakako je dalo pečat pokrića postojanja istog koji prvenstveno ima zadaću zaštite radnika i radnika u najmnogoljudnjem sektoru. No preteča sindikalnog okupljanja su razna trgovačka udruživanja koja su imala sličnu ulogu – zaštite tržišta i prava svakog radnika.

Tako prvi predstavljeni rad u zborniku koji svjedoči raznom unutar-trgovačkom okupljaju nosi naslov **Prava i obaveze zaposlenika u trgovačkim kućama pred kraj osmanske uprave** autorice **dr. sc. Hane Younis**. Autorica na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne literature ukazuje na prava i položaj trgovaca i njihovih zaposlenika u posljednjim desetljećima osmanske uprave u Bosni. Posebna pažnja posvećena je pitanju bankrotiranja kao najvećem problemu s kojim su se trgovci susreli u tom periodu. U tekstu autorica ukazuje na prava koja su trgovci imali kroz zakonsku regulaciju te kroz konkretne primjere ukazuje na tradicionalni odnos unutar trgovačkih kuća između vlasnika trgovine koji su radili kod njih.

Drugi rad pod nazivom **Položaj trgovačkih pomoćnika u Bosni i Hercegovini krajem XIX. i početkom XX. stoljeća** autora **mag. Mehmeda Hodžića** kronološki prati prvi. Kako navodi autor ovim radom prikazan je kakav su položaj u Bosni i Hercegovini krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća zauzimali pomoćni trgovaci radnici, oni koji su bili zaposleni u trgovačkim radnjama i postupali po pravilima i naređenjima svojih gazdi. U prvom dijelu rada autor piše o stanju dostupne izvorne građe koja omogućava rekonstrukciju uloge i položaja trgovačkih pomoćnika. Drugim dijelom rada autor ukazuje na osnovne značajke koje su obilježile djelatnost trgovačkih pomoćnika, na probleme i poteškoće s kojima su se suočavali tijekom rada, ali i na aktivnosti koje su poduzimali na međusobnom udruživanju i pokušaju da poboljšaju svoj položaj radnika u trgovini.

Treći rad autorice **dr.sc. Dženite Sarač-Rujanac** nosi naziv **Sindikat u socijalističkom samoupravljanju. Iskustvo bosanskohercegovačkog sindikata trgovaca, ugostiteljskih i turističkih radnika i nepravilan položaj radnika (1947–1962)**. Autorica je ukazala posebno na položaj, organizaciju i djelovanje sindikata u sistemu radničkog samoupravljanja, povijesnom periodu koji se nerijetko naziva i zlatnim dobom sindikata. U drugom dijelu članka ukazano je na organizaciju, način rada i ključna polja djelovanja Sindikata trgovaca, ugostiteljskih radnika Bosne i Hercegovine od konca 1940-ih do početka 1960-ih godina. Iz ovih dokumenta razaznaje se širi političko-ekonomski kontekst, otkivaju ključni problemi radnika zaposlenih u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu koji su istovremeno problemi društvene zajednice općenito. Važno pitanje koje se nametnulo bilo je pitanje žena radnica, pri čemu se uočavaju značajne poteškoće i problemi njihove zamišljene ekonomske emancipacije.

Posljednji članak koji kronološki završava s 1990-im godinama autora **mag. Dražena Janka** nosi naslov **Položaj žena u Socijalističkoj Jugoslaviji do konca 70-ih godina i značaj protesta radnika tijekom 80-ih godina XX. stoljeća**. Ovaj članak ima za zadaću predstaviti položaj žena u svim sektorima rada pa tako i u trgovini kao i pitanja prvenstveno „prava žena“ do početka osamdesetih godina. Drugi dio rada nastavlja se na opće probleme socijalističkog sustava koji su doveli do udruženih (muško-ženskih prava) odnosno zajedničkih protesta koji su kulminirali u drugoj polovini 80-ih godina te naposljetku pokazali trulost sustava kroz primjer u Kombinatu Borovo. Na tom primjeru će se vidjeti koliko je bivša Jugoslavija bila na klimavim nogama kada su u pitanju sindikalna prava i prava radnika općenito.

Na osnovu predstavljenih radova čitatelji će dobiti šиру sliku značaja uloge trgovkinja i trgovaca kroz bosanskohercegovačku prošlost s kraja XIX. i do konca XX. stoljeća. Lakše će razumjeti trgovačke procese koji su bili ostvarivani kroz ponudu i potražnju tržišta, dobiti šиру sliku vlastite trgovačke djelatnosti od Osmanske i Austro-ugarske uprave pa sve do obaveza i prava te uloge žena kao posebne kategorije koje su zahtijevala sindikalna okupljanja koncem XX. stoljeća.

Dražen Janko

Prava i obaveze zaposlenika u trgovačkim kućama pred kraj osmanske uprave

dr. sc. Hana Younis

Apstrakt: U radu se na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne literature ukazuje na prava i položaj trgovaca i njihovih zaposlenika, momaka, u posljednjim decenijama osmanske uprave u Bosni. Posebna pažnja posvećena je pitanju bankrotiranja kao najvećem problemu s kojim su se trgovci susreli u tom periodu. U tekstu autorica ukazuje na prava koja su trgovci imali kroz zakonsku regulaciju te na kojim instancama su ih mogli tražiti. Također je kroz konkretnе primjere jasno ukazano na tradicionalni odnos unutar trgovačkih kuća između vlasnika trgovine i momaka koji su radili kod njih. Kroz originalne ugovore pokazuju se prava ali i obaveze momaka.

Ključne riječi: trgovina, trgovački zakon, momci, trgovačke kuće, bankrotiranje

Uvod

Bosna kao najzapadnija pokrajina Osmanske države imala je važan strateški položaj kako u političkom tako i ekonomskom pogledu. Stoga se velike promjene u dugom 19. stoljeću jasno uočavaju i u njenoj historiji. Na samom početku 19. stoljeća trgovina kao važna grana privrede doživjela je svoj nagli procvat, isključivo zahvaljujući Napoleonovim ratovima, kada Bosna postaje važna tranzitna zona zbog blokade ustaljenih pomorskih puteva. Kao najvažniji trgovački centar istaklo se Sarajevo koje je bilo važna tranzitna tačka u transportu između unutrašnjih centara Osmanske države sa Bečom i Trstom.¹ Nakon što je Francuska izgubila teritorij Jadranske obale 1813. godine vodeni putevi su ponovno postali prioritetni ali trgovina u Bosni je dobila veliki poticaj i pokazala se kao izuzetno profitabilna profesija.

Nekoliko važnih promjena u trgovačkim poslovima donijela je pamučna trgovina a najvažnije je to da su trgovci uspostavili lične veze sa zapadnoevropskim i veletrgovcima unutar Osmanske države, akumulirali su materijalna sredstva te zbog povećanog broja trgovaca stvorila se konkurenčija, a samim tim povećala i tržišna aktivnost. Trgovci su bili raspoređeni u 7 esnafa a najaktivniji u trgovini bili su čurčije, tj. trgovci kožom i krznima. Oni su zajedno s trgovcima željezom, tj. mejdandžijama začetnici manufakturnih trgovina. Povećanjem poslova uspijevali su zakupiti poslove manjih trgovaca koji bi onda radili isključivo za njih. Također politikom pred kraj osmanske uprave „gotovo svi srednjobosanski željezni mejdani došli su u vlasništvo bogatih trgovaca.”²

¹ Mithat Šamić, Ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom 19. vijeka, u: *Godišnjak Društva istoričara*, god. XI, Sarajevo, 1960, 111-116.

² Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914*, Sarajevo, 1981, 30.

Gledano u cjelini, najviše trgovaca bilo je u Sarajevu što je i logično s obzirom na broj stanovnika ali i strateški položaj grada. Veliki broj trgovaca bio je i u Mostaru i Banjaluci, a najmanje 10% stanovništva tih gradova bavilo se trgovinom.³ Broj trgovaca u mjestima je zavisio isključivo od privrednih aktivnosti i infrastrukturnog položaja koje je mjesto imalo. Potrebno je naglasiti da su se trgovinom bavile sve konfesije u Bosanskom vilajetu, kako muslimani tako i hrišćani ali i jevreji.

Analiza podataka o broju pripadnika trgovackog esnafa, s obzirom na dostupnu arhivsku građu, može se djelimično napraviti samo za muslimane. Kao najvažniji izvor koristi se sarajevska ćefilema iz 1847/48. godine prema kojoj su te godine bila 152 trgovca od čega je njih 18 u odnosu ortaka ili „druga.” Kao trgovci navedeni su isključivo oni koji imaju više od 20 godina s obzirom na to da je ta odrednica bila zakonom regulisana. Dakle, svi oni mlađi od 20 godina nisu ni spomenuti. Pored toga ovaj broj je zasigurno manji od realnog i zbog činjenice da se i pravoslavno stanovništvo veoma aktivno i masovno bavilo trgovinom. Da je navedeni broj mnogo manji i kad su samo muslimani u pitanju jasno ukazuje jedna žalba upućena na šerijatski sud, a koju je potpisalo 270 pripadnika sarajevskih esnafa i trgovaca iz 1845. godine.⁴ Pojedini autori u trgovce ubrajaju pripadnike svih 7 esnafa „raznih trgovackih struka” te tako dobiju broj od 530 trgovaca muslimana u Sarajevu 1847/48. godine.⁵ Također je potrebno navesti da je Osman Sokolović na osnovu prepisa imena trgovaca koji se nalazi u hronici Muhameda ef. Kadića zabilježio 190 muslimanskih trgovaca u Sarajevu.⁶ U svakom slučaju trgovci su očito bili dosta zastupljeni među privrednim aktivnostima grada i njihov broj je značajno doprinosiso ekonomskom razvoju grada.

Većina tih trgovina bile su trgovine na malo, male dućanske radnje u kojima je zaposlen bio samo vlasnik, eventualno još neki član uže porodice. Veoma je malo onih trgovina koje su poslovalo na veliko i koje su imale zaposlenike koje su plaćali za njihov rad redovno, a koje možemo ubrojati u veletrgovačke kuće.⁷

Zakonska regulacija trgovine

Kada je riječ o posljednjim decenijama osmanske uprave nužno je napomenuti da je to period u kojem su se aktivno provodile reforme koje su mnogo toga promijenile u načinu na koji je funkcionalala trgovina. Osnovna promjena bilo je to što je Tanzimat prešutno ukinuo esnafsku organizaciju čime je otvorena konkurenca postala realnost. Rad i funkcionisanje trgovine

3 I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH*, 41.

4 Orijentalni institut UNSA (dalje OISA), Zbirka ANUBiH (dalje ZANUBiH), Šikajet defteri, signatura br. 85/IV.

5 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*, Sarajevo, 1991, 45; I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u BiH*, 41.

6 Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca muslimana pred kraj Turske uprave*, Sarajevo, 1943, 32-33; Također vidi: *Târik-i Enverî, Hronika*, svezak 24, 249-282, Gazi Husrev-begova biblioteka.

7 Pojam *kuća* podrazumijeva trgovinu koju vodi jedna porodica i odnosi se na poslovni, a ne privatni aspekt života.

regulisan je posebnim Trgovačkim zakonom koji je prema uzoru na francuski donesen 1850. godine.⁸ Analiza tog zakona ukazuje da je najveći problem koji se želio riješiti ovim zakonom bilo bankrotiranje trgovaca te pokušaj regulisanja istog.

Međutim, kada se radi o pravima i obavezama zaposlenika u trgovačkim kućama veoma je malo čak i indirektnih odredbi. Jedan od njih je član 58. kojim su regulisana prava onog ko prenosi trgovačku robu. U njemu je odgovornost te osobe ukoliko istu izgubi ili je ošteti ili se „od kiše pokvari” apsolutna. On je dužan nadomjestiti štetu osim ukoliko drugačije ne piše u ugovoru ili se ne radi o nekom „neuklonivom i izvanrednom uzroku.”⁹ Šta se podrazumijeva pod tim nije navedeno. I članom 61. regulisana su prava između trgovca i onih koji prenose njihovu robu. Jedina mogućnost ostvarivanja nekih prava zaposlenika bila je posjedovanje „pisma za izprächenje” što je predstavljalo jednu vrstu ugovora koji je sadržavao detaljno naznačena prava i obaveze i pod kojim se uslovima ostvaruju. Interesantno je da je taj radnik mogao podnijeti tužbu protiv trgovca kojem je prenosi robu u roku od 6 mjeseci ukoliko je posao bio unutar Osmanske države, a u roku od godinu dana ukoliko je to bilo van granica. Iznimku je predstavljalo ukoliko je trgovac prevario zaposlenika „lukavstvom.” U tom slučaju vremenski rok za tužbu nije postojao.¹⁰

Dakle, prava zaposlenika u trgovini su vrijedila isključivo za one koji su radili na prenosu trgovačke robe dok je status zaposlenika u trgovačkim kućama zavisio od dogovora između trgovca i momka, kako se u tom periodu nazivao zaposlenik u trgovini.¹¹ Arhivska građa pokazuje da su bosanskohercegovački veletrgovci prilikom primanja momka na posao s njim potpisivali posebne ugovore koje bi obojica potpisivali zajedno sa svjedocima.

Za provedbu tužbi, žalbi i nadgledanje svih sporova u trgovačkim poslovima predviđeno je otvaranje Trgovačkih sudova u svim gradovima Vilajeta. Oni su bili pod nadležnosti Ministarstva trgovine u Istanbulu.¹² Parnicama nisu prisustvovali samo sudci, aktivni članovi su bili i predstavnici trgovaca koje su oni birali prema ugledu u trgovačkoj čaršiji.¹³ Njihov zadat je isključivo bio zaštita interesa trgovaca. To je posebno bilo važno u velikim centrima poput Istambula, Kaira i Jerusalema gdje su se nalazili trgovci iz raznih zemalja a trgovina bila izuzetno profitabilna i rasprostranjena. Prvi Trgovački sud počeo je s radom u Istanbulu 1848. godine.¹⁴ Kada je otvoren Trgovački sud u Sarajevu još uvijek nije tačno definisano. Prema dostupnim podacima to je moglo biti 1851/52. godine ali samo „provizorno.”¹⁵ Dokumenti

8 Bozkurt Gulnihal, The Reception of Western European Law in Turkey (From the Tanzimat to the Turkish Republic, 1839-1939, u: *Der Islam*, Volume 75 (2), De Gruyter, 1998, 5.

9 Ottomanski trgovački zakonik, Sarajevo, 1880, 26.

10 Ottomanski trgovački zakonik, Sarajevo, 1880, 27.

11 U tekstu će se koristiti izraz „momak,” sinonim za zaposlenika ili radnika, s obzirom da je to bio naziv koji se zvanično koristio u tom periodu.

12 Mustafa Resid Belgesay, Tanzimat ve adlije teskilat, u: *Tanzimat*, Istanbul, 1940, 212.

13 Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789 do 1878*, Sarajevo, 1983, 136.

14 Trgovački sud u Sarajevu nazivao se i Vilajetski trgovački sud ili Trgovački medžlis.

15 Ahmed Aličić piše da je Trgovački sud formiran 1852. godine i drugi 1859. godine. Skarić

pokazuju da se 50-ih godina 19. stoljeća sud spominje kao dio sistema ali ne tako aktivno kao naredne decenije. Izuzetno važno za formiranje Trgovačkih sudova bilo je proglašenje Vilajetskog ustava za vilajet Bosnu iz 1864. godine. U njemu se kao obaveza navodi otvaranje Trgovačkih sudova širom Vilajeta. Nakon toga vidimo da su otvoreni Trgovački sudovi u Travniku zasigurno prije 1869.¹⁶ godine i u Banjaluci zasigurno prije 1871. godine.¹⁷

Organizacija suda u ovim sudovima je izvršena u skladu sa odredbama Trgovačkog zakona u kojem su trgovci svih religija morali biti zastupljeni.¹⁸ Tako je Trgovački sud u Sarajevu imao 5 članova: dvojicu muslimana, jednog katolika, jednog pravoslavnog i jednog jevreja. Svaki sud imao je i stalno zaposlenog pisara.¹⁹ Nužno je napomenuti da su sve parnice bile javne, te da su stranke mogle na presudu da se žale višem суду. Iako je ovim regulisano pravo i instanca na kojoj su svi trgovci mogli tražiti pravdu, u tradicionalnom bosanskom društvu problemi su se prvo pokušavali riješiti unutar trgovačkih kuća i uz prisustvo trgovaca „od povjerenja.“ Kada su u pitanje žene trgovci moramo istaći da su one mogle svjedočiti i podnosići tužbe na Trgovačkim sudovima, ali samo ukoliko su i same bile po zanimanju trgovci.²⁰

Sl. 1. Trgovačka radnja (HASA, ZF, ZFR-354)

navodi 1852. godinu kao provizorno osnivanje, a u januaru 1853. godine i formalno. Mita Živković navodi 1851. godinu, dok Hamdija Kreševljaković navodi 1861. godinu. Usporedi: Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejalata*, 59 i 136; Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, 236.: Mita Živković, *Kratke priče iz Bosne*, Požarevac, 1894, 19: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela IV*, Sarajevo, 1991, 54.

¹⁶ *Bosna*, br. 70, 1. i 15. 9. 1869, 2.

¹⁷ *Bosna*, br. 280, 19. i 31. 10. 1871, 2.

¹⁸ A. Aličić, Uredba o organizaciji Vilajeta 1867. godine, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XII-XIII, 1962/63, Sarajevo, 1963, 228.

¹⁹ O sastavu suda vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela IV*, 54 fusnota br. 11.; Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985, 236.; M. Živković, *Kratke priče iz Bosne*, 19.: Roskiewicz Johan, *Studien über Bosnien und die Hercegovine*, Leipzig und Wien, 1868, (Prijevod ovog putopisa se nalazi u Historijskom arhivu u Sarajevu, Zbirka Varija br. 488, 236).

²⁰ *Bosna*, br. 124, 14. i 26. 10. 1868, 1.

Rad Trgovačkih sudova u Bosni može se pratiti tek kroz rijetku arhivsku građu pojedinih veletrgovačkih kuća ali i kroz štampu koja nakon 1866. godine prenosi parnice u zvaničnom listu „Bosna.“ Analiza te građe nam ukazuje da su se trgovački sudovi najviše bavili bankrotiranjem trgovačkih radnji dok se tužbe momaka niti jednom ne spominju. Međutim, to ni u kom slučaju ne znači da nije bilo nesuglasica između vlasnika trgovine i zaposlenika, nego da su se takvi sporovi rješavali van sudskega prostora. Također su dosta bile prisutne tužbe vlasnika trgovačkih kuća koji su se međusobno tužili zbog dugova.

Najveći problem koji se pojavljuje u trgovačkom poslovanju u posljednjim decenijama osmanske uprave jesu bankrotstva.²¹ Njih želimo spomenuti isključivo kroz prizmu prava trgovaca ukoliko trgovina bankrotira. Naime, proglašiti bankrotstvo bilo je prilično jednostavno ali je pitanje kako isplatiti sve dugove koje je trgovina imala. U sklopu tih dugova povremeno su se nalazile i plate, ali najčešće su to bile velike sume koje je drugi trgovac potraživao. Postavlja se pitanje kako su se njihova prava mogla zaštiti?

Bankrot trgovca

Prije nego pređemo na konkretno pitanje bankrotiranja trgovačkih kuća neophodno je ukazati da se sistem trgovine u 19. stoljeću kao i stoljećima prije u osnovi zasnivao na dužničko-povjeračkim odnosima u kojima međusobno povjerenje trgovaca igra najvažniju ulogu. S obzirom na to posljedice gubljenja povjerenja u trgovca koji se pokazao kao „prevarant“ imale su dalekosežne tradicionalne posljedice koje su se očitovale kroz blokadu trgovačkih odnosa, ne samo sa trgovcem koji se pokazao kao prevarant nego i trgovcima iz mjesta odakle je on. Trgovački zakon je pokušao zaštiti trgovce tako što je bankrotiranje podijelio na pravo i lažno.²² Pored toga svaka moguća opcija bankrotiranja trgovca je detaljno obrazložena, međutim u praksi je situacija bila dosta složenija.

U posljednjim decenijama osmanske uprave u Bosni su se pojavili i strani trgovci, posebno iz Habsburške Monarhije, koji su također dosta često proglašavali bankrotstvo. Kada su u pitanju strani trgovci njihova zakonska zaštita je bila regulisana preko konzulata koji su imali pravo da ih zastupaju na sudovima i vrše u njihovo ime sve transakcije vezane za trgovinu. Koliko je problem bankrotiranja trgovaca postao učestao najbolje ilustruju objave Trgovačkog suda objavljivane u listu *Bosna* tokom 1868. i 1869. godine.

U praksi se bankrotom proglašavao trgovac, što je kao posljedicu imalo uplitanje porodice i naplaćivanje duga iz sredstava kojima oni raspolažu.²³ S obzirom na to zakon

²¹ Vidi: H. Kreševljaković, Stečajevi u Bosni (1867-1877), u: *Narodna starina*, knj. XIII/1934, sv. 34, br. 3-4, 189-192; Ibrahim Tepić, Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine, magistarski rad u rukopisu.

²² *Ottomanski trgovački zakonik*, član 288, 166.

²³ Kompletna imovina kojom je raspolagao dužnik, automatski je postajala predmetom prodaje. Jedan oglas o prodaji imovine iz 1877. godine glasio je „Sarajevski žitelj Ibrahim aga, dao je svoja dva komada zemlje pod imenom Podkraj Grabovac i Podkraj, nalazeći

je pokušavao zaštитiti porodicu propalog trgovca te su oni prema članu 177. mogli dobiti određena sredstva iz novca koji se još nije podijelio među dužnicima ali samo za nužne stvari. Također je supruga trgovca mogla tražiti da se iz licitacije izdvoji njena lična imovina ali je morala dokazati da je to što tvrdi tačno, što je bilo posebno teško ako se radilo o novcu koji je njoj obećan ili uzet od njene imovine.²⁴ Također su supruga ili drugi nasljednici, ukoliko su punoljetni, mogli prisustvovati parnicama u slučaju da je trgovac preminuo.²⁵

Pravni postupak je obavljan na sljedeći način: ukoliko neki trgovac nije bio u mogućnosti isplatiti dugove, onda se smatrao propalim trgovcem. Takav trgovac bio je dužan u roku od tri dana pismeno se obratiti trgovačkom zastupništvu, s objavom da je propao. Nakon toga je trgovačko zastupništvo izdavalо presudu, tj. ilam o propasti dotičnog trgovca, koji se objavljivao u štampi ili putem telala kako bi njegovi dužnici predočili sudu sumu koju potražuju od njega. Rok za prijavu duga bio je 20 dana ukoliko je dužnik iz istog mesta, a ukoliko se radilo o dužniku izvan granica Carstva onda se rok za predaju dokumenata produžavao, *na svaki konak puta* po jedan dan.²⁶ Nakon predaje cjelokupne dokumentacije, sud bi u roku od 15 dana sazivao sjednicu sa svim dužnicima ili njihovim povjeriocima i određivao zastupnike koji će dalje voditi slučaj. Ukoliko bi trgovac koji je izjavio bankrotstvo imao bilo kakvu imovinu, ona bi se stavljala na licitaciju i dugovi procentualno namirivali dužnicima.²⁷

S obzirom na brzinu dostavljanja pošte i mogućnosti komunikacija unutar Bosanskog ejaleta/vilajeta ali i šira pojавa štampe je imala izuzetno važnu ulogu u procesu bankrotiranja. Sarajevski trgovci su obavljali aktivnu trgovinu s preko 80 trgovačkih centara širom Osmanskog Carstva, Austrijskog Carstva i šire.²⁸ Prema zvaničnoj jurisdikciji svi trgovački sudovi u Vilajetu su bili obavezni obavijestiti sarajevski Trgovački sud o svom radu. To je bilo posebno značajno upravo za pitanje bankrotstva jer ukoliko bi neko iz bilo kojeg grada u Vilajetu bankrotirao onda je Vilajetski trgovački sud u Sarajevu bio dužan obavijestiti ne samo ostale Trgovačke

se u selu Rakovici, u sarajevskom kadiluku u zalog za dug od četiri stotine i pedeset lira otomanskih, i ovoj zemlji pripadajući čardak, dvije čifčijske kuće, dva voćnjaka i jedan vrt, jednu klanicu i sijenicu i jedan mlin takođe u zalogu, za sto i dvadeset lira otomanskih, sarajevskom trgovcu Peri Kraljeviću s uslovom da se ove nepokretnosti, u slučaju da rečeni dužnik nebude u stanju rečene sume isplatiti, putem javne licitacije prodаду, i uzetom cijenom da se dug isplati, na što je rečeni aga trgovac Vasu Kraljevića opunomoćio i pošto je opredjeljeni rok prošao, to su na molbu rečenoga punomoćnika od strane kancelarije defterhane i šerijatskoga suda izrađeni potrebni listovi licitacije (mezad pusule) i telalbaši dati, i pozivaju se po zaključku defter emeriјeta svi, koji rečene nepokretnosti kupiti žele, da se telalbaši prijave.” *Bosna*, br. 566, 17. 4. 1877, 2.

²⁴ Ottomanski trgovački zakonik, član 177, 84.

²⁵ Ibid, član 186, 189.

²⁶ Rok za prijavu austrijskih trgovaca u Sarajevu bio je 31 dan. Vidi: *Bosna*, br. 118, 2. i 14. septembar 1868, 2.

²⁷ *Bosna*, br. 108, 24. 6. i 6. 7. 1868, 2.

²⁸ Hana Younis, *Od dućana do pozorišta, sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo, 2017, 158, fnsnota 806.

sudove u Vilajetu nego i šire, o daljem postupku u dotičnom sporu. Time se štitilo pravo trgovaca koji su, ukoliko u zakonski određenom roku dostave svoja dugovanja, mogli iste i dobiti. Upravo zbog toga je u objavama Trgovačkog suda obavezno bilo naznačeno vrijeme primanja zahtjeva za isplatu duga, koje je bilo ograničeno na period između 21 i 31 dana, izuzetno rijetko na 2 mjeseca, zavisno od udaljenosti mjesta iz kojeg je dužnik.²⁹

Kao što smo već naveli zakon je pravio jasnu razliku između onih koji su zaista bankrotirali i onih koji su to uradili lažno, tj. s ciljem prevare drugih trgovaca. Tokom posljednjih decenija osmanske uprave u Bosni nekoliko trgovaca je uhapšeno i osuđeno jer su bankrotirali sa „lažnom namjerom“ po paragrafu 292. Trgovačkog zakona. Ovaj paragraf je takve „lažljivce“ zapravo prepuštao osudi prema kaznenom zakonu koji ih je svrstavao u kradljivce. Za sve malverzacije sud je prvo odlučivao kome pripada nadležnost, trgovačkom ili krivičnom суду, a nakon toga parnicu ili samo presudu prepuštao odgovornom судu.³⁰ Očito je da je u slučajevima lažne prijave bankrotstva presuda proglašavana prema kaznenom, a ne trgovačkom zakonu.³¹

Zaštita trgovine i trgovaca zbog lažnih bankrotiranja bila je i tema lokalne štampe. Godine 1868. *Sarajevski cvjetnik* je objavio tekst u kojem je pitanje veresije obrazloženo na sljedeći način: „Da ne bi pak kredit koji je kao što gore kazasmo duša trgovine, bio zloupotrebljavan izdale su vlade trgovačke zakone sredstvom kojih se želi olakšati trgovina svake struke, a u isto vrijeme dati jamstvo i osigurati imanje onih trgovaca koji svoju robu na kredit daju. Ova garancija sastoji se naravno u tome što svaki trgovac ima po zakonu dužan biti točno protokole i račune držati se toga da u slučaju kakve nesreće ili kakvoga potraživanja može dokazati da nije zloupotrijebio povjerenou mu blago nego da se i sami kreditori mogu uvjeriti da je nevino bilo ako se je kakva nesreća dogodila. Isto tako postoji i kod nas zakon po kojem § 5 tačka g. 2. Imao bi svaki koji se trgovinom zanima držati žurnal dnevnik i glavnu knjigu (maestro) numeriranu i od trgovačkog suda potvrđenu, u ove knjige ima se svaki dan zavesti prodaja naplaćivanje, i sve drugo što se oko trgovine radilo, i korespondenciju svakoga mjeseca zasebno vezati i čuvati na koncu godine bilanas načiniti itd. No u nekim prilikama koje smo vidjeli doznadosmo da do sada u našem vilajeti trgovci o ovim stvarima nijesu htjeli znati oni većinom ako ne svi ni danas neće da razumiju da su to po zakonu dužni i da zakon gaze kad sebe i trgovinu uporpaščuju. Pitamo kako bi se moglo zahtjevati da se trgovina podiže dok kredita nema, kako li se može kredit zahtjevati kad nikakve garancije nema za tačnost i bezbjednost povjerenoga blaga, po ovijem riječima mislimo i mi da je vrijeme da sudije na ovu stvar svoju pažnju obrate i svojim ukazom na rečeni propis opomenu i strogo postupaju s ovim ljudima koji bi i dalje trgovinu ovako neurednim načinom vodili. Ovako držimo da bi se za povratak kredita u našoj čaršiji dobar korak učinio.“³² Iako ovaj tekst nije

²⁹ *Bosna*, br. 24, 24. 10. i 5. 11. 1866, 2; *Bosna*, br. 108, 24. 6. i 6. 7. 1868, 2; *Bosna*, br. 118, 2. i 14. 9. 1868, 2; *Bosna*, br. 198, 24. 3. i 5. 4. 1870, 2.

³⁰ NUB BiH, Zbirka rukopisa, *Carski kazneni zakonik*, kopija hatihumajuna, Vilajetska štamparija u Sarajevu, 1870, § 292.

³¹ *Bosna*, br. 179, 3. i 15. 11. 1869, 2.

³² *Sarajevski cvjetnik*, br. 43, 23. 10. 1869, 1.

izazvao nikakve promjene u načinu vođenja deftera, niti u pitanju garancije za uzimanje na veresiju, on nam ukazuje da je problem bio izuzetno važan i da su zvanične vlasti svoje viđenje rješenja pokušavale približiti trgovcima kroz tekst prezentovan kao savjet za vođenje trgovačkih poslova.

Iako su trgovci bar djelimično zakonski bili zaštićeni naplata njihovih dugova često je bila dugotrajna i beskorisna.³³ U periodu druge polovine 19. stoljeća, sitni trgovci su najviše proglašavali bankrote, ali su u isto vrijeme najviše trpili njene posljedice. U toku 1868. godine bankrotiralo je više od dvanaest trgovaca srednjeg staleža, njihov ugled je u potpunosti uništen do te mjere da je u jednoj od kafana gdje su se okupljali ugledni trgovci jedan od njih izjavio da će „vrlo brzo otvoriti kafanu” u koju neće dozvoliti da ulaze bankroti.³⁴ Ova izjava uvrijedila je urednika *Sarajevskog cvjetnika* koji je objavio članak tim povodom. On je napomenuo da su takve uvrede plod „podlih strasti” i da oni „podbadači” takvih uvreda treba da se „za vremena u krugu pristojnosti povuku i neka se sjete da će najposlije izaći svačije djelo na vidjelo.”³⁵ Međutim, priča se nije završila samo na ovom reagovanju. Vlasnik dotične kafane također je u novinama izjavio da on nema ništa sa navedenim događajem, zamolivši „one posjetitelje od g. Trgovaca neki koji su uobičajili u mojoj kazini intrigom svađu i uvredu nanositi društvu da ubuduće ne želim njihovo posjećivanje.”³⁶ Ova priča nam jasno ukazuje da je bankrot često bio razlogom svađa među trgovcima, ali i povod za vrijedanje koje je u tradicionalnom društvu bilo gore od bilo koje druge kazne.

Jedno pismo iz trgovačke korespondencije veletrgovačke kuće Braća Kumašini ukazuje kolika je bila sramota trgovca ukoliko je proglašen bankrotom i njegova roba prodata na licitaciji. Pismo je adresirano na braću Kumašin, a poslao ga je Pero Tekić iz Bijeljine. U njemu je, između ostalog, napisao „kako sam propo tako me stid kada me ko vidi, ili upita za me. Tako mi je dojadilo propast oču i sam kažem da sam Bog do mrtav, bolje nego da ovako čovjek bez ikakva posla i rada.” On je u pismu molio braću Kumašin da ga zaposle kao njihovog radnika naglasivši da „uzdam (se) u Boga pa u vas daćete mi dati kakav rad da nebi baš posve bez posla bio.”³⁷ Nažalost, zbog nedostatka dostupne građe nije nam poznato da li je veletrgovačka kuća Braća Kumašini poslala robu Peri u Bijeljinu ili ne. Veletrgovačka kuća Jelić je također imala sličnu molbu od nekog Pere, ali iz Travnika, i oni su, kako vidimo iz građe, njemu poslali robu na veresiju.³⁸ Međutim, veletrgovačka kuća Hadžiristić nije odgovarala pozitivno na molbe „za još jednu šansu” trgovcima koji su bankrotirali.³⁹

33 Često se dešavalo da se nakon obavljenе zakonske procedure ustanovi da dotični trgovac nema dovoljnu vrijednost imovine kojom bi izmirio dugove prema ostalim trgovcima. Vidi: ABiH, RGKS, 4/53, 27/53, 164/53, 207/53, 332/53, 442/53, 355/53, 584/53, 502/53, 604/53.

34 *Sarajevski cvjetnik*, br. 41, 18. 12. 1871, 2.

35 Ibid.

36 Ibid.

37 HASA, FK, kutija br. 5, dokument br. 355.

38 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7.

39 ABiH, FH, kutija br. IX-1-12.

Sl. 2. Bosanska trgovina mješovite robe (HASA, ZF, ZFR-355)

Kako je to sve izgledalo u praksi prikazat ćemo kroz bankrotiranje trgovačke kuće Levi, s obzirom da njihov dug predstavlja karakterističan primjer bankrotiranja te da ima najsveobuhvatniju dokumentaciju. Godine 1850. jedna zamolba za utjerivanje duga od bosanskih trgovaca ukazuje da se porodica Levi, tačnije David Levi i Abraham Levi već tada bavili trgovinom sa Trstom te da nisu izmirivali svoje dugove na vrijeme. Ova dva člana porodice Levi se više nisu spominjala u ovim dokumentima ali se redovno počinje spominjati trgovačka kuća Salomon Levi i sinovi. Njegova trgovačka kuća poslovala je u Sarajevu i Banjaluci a obje filijale bile su usko povezane i preprodavale su istu robu nabavljanu od istih trgovaca. Da su pred bankrotom već krajem 1852. godine ukazuje molba Karla Preinistera da se njegova mjenica naplati preko generalnog konzulata. To je bio znak da su sve ostale mogućnosti naplate mjenice propale i da je posljednja instanca, zvanična vlast postala izlaz iz situacije kako bi se zaštitio. U januaru 1853. godine dugovi trgovačke kuće Salomon Levi i sinovi su postali tako veliki da su je odlučili zatvoriti. To nije bio jednostavan korak s obzirom na to da su se godinama dugovi nagomilali te da je bilo potrebno bar djelimično isplatiti ih. Već četvrtog januara Salomon Levi i sinovi su poslali dopis generalnom konzulatu u Sarajevu s molbom da oni posreduju kod vjerovnika, objašnjavajući da su trgovačku tvrtku morali likvidirati zbog stalnih gubitaka.⁴⁰ Koliko je ekspeditivno konzulat obavljao posao najbolje pokazuje podatak da je samo četiri dana nakon ove obavijesti Kris Boise iz Trsta preko njih molio utjerivanje dugova iz stečajne mase trgovine Salomon Levi i sinovi.⁴¹ Na početku februara stavljen je sekvestar na trgovinu Salomon Levi i sinovi u Sarajevu i Banjaluci. Nekoliko narednih mjeseci više trgovačkih kuća iz Trsta i Beča poput Bosi de Chesne tražilo je da se njihovi dugovi što prije naplate.⁴² U martu je napravljen popis sve robe na koju je stavljen sekvestar ali su određene ugledne trgovačke kuće smatrale da je taj popis lažan. Na to jasno ukazuje u svom dopisu Chesne koji je tvrdio da je u masi Salamona Levija moralno biti više robe.⁴³

To je bilo izuzetno važno jer su se dužnici mogli naplatiti samo od robe koja je zaplijenjena i na koju je faktički stavljen sekvestar, a s obzirom na potražnju to je bila izuzetno

⁴⁰ ABiH, RGKS, 27/53.

⁴¹ ABiH, RGKS, 48/53.

⁴² ABiH, RGKS, 163/53.

⁴³ ABiH, RGKS, 332/53.

mala suma. Svjesni toga trgovačka kuća Chesne je u maju uputila dopis u kojem su tražili da se vlasnici trgovine Salomon Levi i sinovi zatvore kao primjer drugim trgovcima koji olahko proglašavaju bankrotiranje.⁴⁴ Nepuni mjesec nakon tog dopisa Rafael Levi je uhapšen.⁴⁵

Sve nade u naplatu što većeg procenta od realno zadužene sume austrijskih trgovaca bile su usmjerene ka generalnom konzulatu i konzularnim agencijama. Problem u visini naplate bilo je i plaćanje resuma – takse za naplatu koju je naplaćivao konzulat a iznosila je 5%. I pored toga trgovačke kuće su se nadale naplati dugova u visini od 35%. Dok su tršćanski trgovci pokušavali dobiti što veći procent svojih dugova u junu 1853. godine zvanično su obaviješteni bečki trgovci da je trgovina Salomon Levi i sinovi bankrotirala.⁴⁶

Vlasnici trgovine Salomon Levi i sinovi su u zatvoru ostali nekoliko mjeseci na što jasno ukazuje dopis Bosanske vlade iz oktobra 1853. godine u kojem se saopštava da su oni u zatvoru a da rabiner garantuje isplatu u visini od 40% po dužniku ali u 6 rata. Dopisivanje o visini naplate nastavilo se i tokom cijele 1854. godine. U kompletan slučaj uključila se aktivno Bosanska vlada koja je preuzela odgovornost za naplatu dugova.

Kako bi što brže i efikasnije obavili posao Bosanska vlada je od generalnog konzulata zahtijevala originalne mjenice svih dužnika s područja Austro-Ugarske Monarhije. Pojedine trgovačke kuće nisu svoja potraživanja prepustile konzulatu i agencijama nego su preko njima poznatih i povjerljivih trgovaca pokušale naplatiti dugove. Takav slučaj je bio trgovačke kuće Berjamier i Land et comp. koji su svoje mjenice povjerili Jovi Pišteliću, banjalučkom trgovcu.⁴⁷ Time su morali platiti Pištelića, ali je to bilo manje od 5% od ukupne sume koju je konzulat naplaćivao.

U maju 1854. godine u konzulat su stigle sve mjenice trgovaca koji su pristali da im se iz mase Levi i sinovi isplati dugovanje u iznosu od 40%.⁴⁸ Ubrzo nakon toga Bosanska vlada je potvrdila tu visinu isplate ali je onda navela da se dug može isplatiti samo u 18 rata. Nakon što su svi dogovorili visinu isplate i broj rata početkom oktobra 1854. godine, sekvestar s robe trgovačke kuće Salomon Levi i sinovi je podignut i roba se mogla prodati kako bi se dugovi naplatili. Prva rata uplaćena je već 3. oktobra, a druga u decembru iste godine.⁴⁹ Naplata rata je vršena tako što se nakon prodaje robe dio uplaćivao u konzulat vjerovnicima koji su preko konzulata tražili svoja potraživanja, dok su drugi osmanski podanici rate preuzimali lično. Oni vjerovnici koji su svoju punomoć dali nekom od bosanskih trgovaca, imali su mogućnost da im taj trgovac preuzme novac a onda prema dogovoru pošalje ga preko konzulata ili agencije ili na način na koji su se dogovorili. Način na koji je sklopljen taj dogovor morao je biti prijavljen kako bi se izdala potvrda o preuzetom novcu na kojoj je bio

44 ABiH, RGKS, 502/53.

45 ABiH, RGKS, 584/53, 587/53.

46 ABiH, RGKS, 642/53.

47 ABiH, RGKS, 425/54.

48 ABiH, RGKS, 135/56.

49 ABiH, RGKS, 1248/54, 1355/54.

upisan tačan iznos i datum preuzimanja, kao i podaci ko je novac predao. Kada se radilo o tršćanskim trgovcima konzulat je novac prosljeđivao Centralnoj pomorskoj upravi. Ona je dalje obavještavala trgovce o visini prispjelog novca a potvrdu o primitku novca i imenima trgovaca koje je isplatila slala je generalnom konzulatu.⁵⁰

Koliki je bio ukupni iznos koji je trgovačka kuća Salamon Levi i sinovi bila dužna teško je tačno utvrditi ali je suma njegovog duga prema trgovcu Isaku Salamonu iz Beča bila 430 forinti dok je dug Vilhema Heinriha bio 1207 forinti, a Boise de Ehesse iz Trsta imao je naplatiti 7541 forintu. Od te sume oni su dobili samo 40% što jasno ukazuje da nije bilo mogućnosti zaštite tih trgovaca niti isplaćivanja kompletne sume. Maksimalna naplata je bila 50% što jasno potvrđuje navedeni zaključak.

Da trgovina Salamon Levija u Sarajevu nije potpuno prestala s radom ukazuje podatak da je Baise de Clasine u septembru 1855. godine poslao nove mjenice da se naplate od njega. Zvanično je stečaj s njegove trgovine podignut u martu 1856. godine.⁵¹ Trud koji je generalni konzulat uložio kako bi naplatio dugove svojih podanika pohvalio je zvanično i Centar pomorske uprave iz Trsta.

Jedan drugi slučaj pokazuje ličnu perspektivu propalog trgovca i kako je uopšte došlo do toga. Kako je zapravo sitnim trgovcima bilo lako bankrotirati ukazuje slučaj Teodora T, trgovca iz Broda. On je kompletan proces ispričao u pismu veletrgovačkoj kući Hadžiristić 1850. godine. Teodor je bio sitni trgovac i robu je davao na veresiju između ostalih i trgovcima poput „popa Judić, vladike Adža Dašin, Jozef B. Danon, Fratel O. Danon i Moize D. Baruh” koji su bili njegove stalne mušterije i kupovali su na veresiju kod njega, sve dok se nisu zadužili za „ogromnu sumu.” Nakon toga su prešli da posluju sa Aleksom kako on piše „samo iz tog jednog uzroka da meni ne plate, po moje čitabe neće, a po njihovom čitabu da pojedu” zbog toga je njegovo strpljenje „konec našlo jeste.” Svrha ove cjelokupne priče Hadžiristićima jeste ta da im objasni da on nije u mogućnosti isplatiti dug koji ima prema njima zato što je pred bankrotom, zbog dugovanja navedenih trgovaca. On im dalje objašnjava da robu koju je kupio od njih, nije uspio prodati, te im nudi mogućnost da se ista proda putem telala, pa da im pošalje novac, ili da im on vrati robu. Teodor, također dva puta napominje Hadžiristiće da je dužan upozoriti ostale trgovce „na sarajevske jehudijske lopovluge,” kako se i njima ne bi desilo nešto slično.⁵²

Također je neophodno ukazati da su momci koji su radili u trgovačkim kućama morali prijaviti dug ukoliko im je vlasnik trgovine ostao dužan. Kao i svi drugi morali su imati dokaz o visini sume i na osnovu čega je nastala.

⁵⁰ ABiH, RGKS, 1572/55.

⁵¹ ABiH, RGKS, 1219/55.

⁵² ABiH, FH, kutija br. IX-1-9. Pismo 18. 3. 1850.

Zapošljavanje momaka

Biti zaposlen u trgovačkim kućama, što je sinonim za veletrgovine, u tom periodu nije bilo jednostavno. Tradicionalno su u njima radili članovi porodice koji su imali udio u istoj te su od ostvarene dobiti dobivali zaradu. Ipak pojedine trgovačke kuće su zapošljavale momke koji su radili u trgovini, naplaćivali dugove u njihovo ime ili vodili filijale. Ti momci su uvijek bili mlađi i sposobni, vični matematičari ali što je najvažnije od povjerenja vlasniku trgovačke kuće. To je podrazumijevalo da su prilikom traženja posla imali preporku.⁵³ Interesantna je preporka koju je za posao u veletrgovačkoj kući Hadžiristića predao Vladimir Medvedić u mjesecu u kojem je došlo do okupacije od strane Austro-Ugarske. U njoj je pisalo da je Vladimir „trgovački pomočnik“ rodom iz Karlovaca, da je završio trgovačku školu u Beču gdje je radio kao šegrt u trgovini 7 godina. Pored toga naveo je da „razgovara srpski ili hrvatski, njemački i italijanski.“⁵⁴ U pojedinim slučajevima vidimo da su momci bili i maloljetni te da su umjesto plate za rad u trgovini dobivali hranu, smještaj ali i praksu.⁵⁵

Obaveze ovih dječaka ponekad nisu bile samo rad i pomoć u trgovinama. Iz dokumentacije vidimo da su oni pomagali i u kućama vlasnika trgovine. Oni su prilikom dolaska u trgovačku kuću uvijek imali pismo u kojem su njihove osobine bile jasno zapisane a najvažnije je bilo da je dječak „vjeran i valjan.“⁵⁶ Izvori nam potvrđuju da je sklapan ugovor između roditelja ili skrbnika tih dječaka i vlasnika trgovine, koji je sadržavao tačne obaveze dječaka. Obaveze su bile sadržane u formulaciji u kojoj se podrazumijevalo da je dječak dužan vlasniku trgovačke kuće učiniti sve što mu se „zapovijedi.“ U tom ugovoru je formulisana i obaveza vlasnika trgovačke kuće prema dječaku a koja je u slučaju veletrgovačke kuće Jeftanović bila da ga „šilje svaki dan po jedan put pre ore potlje podne u školu da se što priučava u nauku, i da ga odjeva i hrani.“ U pismu je također naglašeno da to sve važi naredne 3 godine.⁵⁷ Trgovačka kuća Budimlić je pokušala pronaći momka koji bi radio kod njih u Derventi. U pismu su napisali da bi najbolje bilo da bude „terzijinog sina“ ali da mora biti „valjan i vjeran.“⁵⁸

Biti zaposlen u nekoj trgovačkoj kući bila je velika čast te se o pravima nije ni razgovaralo. Očekivana svijetla budućnost bila je dovoljan motiv za zapošljavanje u dućanima. Za mnogobrojne porodice to se činilo kao savršeno rješenje za njihove sinove, imali

⁵³ U februaru 1855. godine Jelići su za sebe, zeta i hadži Ristu tražili momke preko prijatelja Vidića koji im je javio da je našao nekog Mihajla Žutića, pa ako žele on će im ga poslati. ABiH, FH, kutija br. IX-1-5. Pismo 21. 2. 1855.

⁵⁴ Hadžiristić 21. 10. 1878.

⁵⁵ Dječaci sa 8-9 godina su primani kao ispomoć u dućanima. Vidi: ABiH, FJ, kutija br. IX-3-2. Pismo 8. 2. 1855.

⁵⁶ Konstantin Milaković je u maju 1863. godine molio Kostu Hadžiristića da ga njegov brat primi da mu bude „dućanski sluga.“ Kao preporku je napisao da su njih dvojica išli zajedno kod istog učitelja i da je već radio u dućanima. Vidi: ABiH, FH, kutija br. IX-1-13. Pismo 11. 5. 1863.

⁵⁷ HAS, FJ, kutija br. 2, dokument br. 584.

⁵⁸ ABiH, FB, kutija br. 1. Pismo 13. 7. 1841.

su finansijsku korist, a u isto vrijeme bi sticali trgovačko iskustvo i osnovno obrazovanje.⁵⁹ Vlasnici trgovačke kuće mogli su se žaliti potpisniku ugovora, roditelju ili staratelju, ukoliko im se nešto ne dopada kod dječaka kojeg su zaposlili. S obzirom na njihovu mladost povremeno je to bilo i igranje s djecom, što ih je ometalo u mnogobrojnim poslovima koje bi im vlasnik trgovačke kuće zadavao.⁶⁰

Pored ovih dječaka u trgovinama su radili i momci koji bi za trud i rad dobivali dogovorenu materijalnu sumu. Dokumenti pokazuju da je njihovo zapošljavanje bilo najduže na godinu dana te ukoliko bi veletrgovac bio zadovoljan njihovim radom ugovor se ponovno potpisivao na isti vremenski period.⁶¹ Ugovor koji bi potpisivali momci i vlasnici trgovine sadržavao je detaljno definisane obaveze i prava.

Oni momci koji su posao obavljali putujući od trgovine do trgovine mogli su ujedno i sami biti sitni trgovci. Svjesni takve mogućnosti veletrgovci koji su ih plaćali u ugovor bi obavezno upisali vrstu, količinu i cijenu robe koju nose u njihovo ime. U veletrgovačkoj kući Jeftanović 1872. godine se zaposlio Mićo Đerić. Njegov zadatak je bio da sakuplja trgovacke dugove u njihovo ime ali samo u Novom Pazaru. On je prije kretanja na put dobio poseban ugovor u kojem je precizirano koliko novca i od koje trgovacke kuće treba sakupiti.⁶² Poseban problem nastajao bi ukoliko bi se momak razbolio na putu. Teški uslovi putovanja, posebno zimi, bili su rizik da momak uopće dođe živ na zadato mjesto. Veletrgovačka kuća Jelić je u ljeto 1866. godine obaviještena da je njihov momak teško bolestan došao u Srebrenicu. On je prema detaljima iz pisma krvario i „jedva živ“ stigao do Srebrenice. Međutim, kako vidimo, Gavro Jelić, vlasnik veletrgovačke kuće Jelić, nije povodom toga poduzeo ništa, samo je primio k znanju tu informaciju. Također možemo zaključiti da se od njega nije ni očekivalo ništa jer je Trifko kad je ozdravio nastavio put, a kod iste veletrgovačke kuće je radio skoro cijelu narednu deceniju.⁶³

Analiza pisama poslana od strane tih momaka trgovackim kućama ukazuje da takve izvanredne troškove vlasnik trgovacke kuće nije priznavao. Iz pojedinih pisama jasno se vidi da su momci ostajali duže na putu nego su očekivali zbog čega su im i troškovi bili veći, ali da to nije uticalo na novac koji su dogovorili. Također je jasno da su zbog vremenskih nepričika često morali ostati u nekom mjestu i po nekoliko dana. U takvima slučajevima trudili su se prespavati kod poznatog trgovca kako ne bi platili noćenje u nekom hanu jer im troškove noćenja gazda nije priznavao.⁶⁴

Jedan od ugovora koji daju detaljne podatke o pravima i obvezama zaposlenika u trgovackim kućama jeste ugovor između veletrgovačke kuće Jeftanović i Stefana Kovačevića.⁶⁵

59 HASA, FJ, kutija br. 2, dokument br. 584.

60 ABiH, FH, kutija br. IX-1-12, 1. 2. 1861.

61 Uspoređi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 61.

62 HASA, FJ, kutija br. 2, dokumenti br. 472. i 475.

63 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-6. Pismo 4. 6. 1866.

64 ABiH, FH, kutija br. IX-1-20a. Pismo 14. 1. 1850.

65 HASA, FJ, kutija br. 2, dokument br. 440.

Ugovor je potpisana u januaru 1856. godine i u njemu pored standardnih osnova kojim se regulišu vrsta posla koji momak obavlja, visina plate i trajanje ugovora nalazi se i dio u kojem se Stefan i njegova žena obavezuju da „neće kupovati nigdje na veresiju i da će sve što kupe platiti odmah, a u slučaju da se moraju zadužiti o tome su obavezni prvo obavijestiti Jeftanovića.”⁶⁶ Stefan je bio u dugovima kada je primljen da radi u trgovačkoj kući Jeftanović i to za kafu i šećer te se vlasnik trgovačke kuće Manojlo Jeftanović obavezao vratiti taj dug. U isto vrijeme to je moralno biti zadnje zaduženje ukoliko je želio raditi kod Jeftanovića. Da je Stefan bio apsolutno siromašan ukazuje i podatak iz ugovora u kojem on izjavljuje da nema „svoje sarmije niti kakve robe osim haljina koje su na meni, drugo sve što se bude nalazilo u rukama mojim oli novci oli robe ili što bude to je sve gospodara Manojla Jeftanovića.” Na sve to potpisala su se tri svjedoka, također trgovci.⁶⁷

Zaposlenici su imali razne obaveze, i one su mogle jednostavno predstavljati sve ono što bi im vlasnik trgovačke kuće naredio. Povremeno bi te obaveze dobivali napismeno. Veletrgovačka kuća Hadžiristić je sastavila jedan spisak od 47 obaveza za momka koji je radio kod njih a jedna od njih je bila „oko sebe sve gledati.”⁶⁸

Osnovno neupitno pravo koje su zaposlenici ostvarivali bila je plata. S obzirom da je posljednjih decenija osmanske uprave u Bosni u prometu bilo više valuta raznih vrijednosti, u ugovorima je striktno upisivano koji iznos u kojoj valuti će zaposlenik primiti. Najčešće je plata bila u dukatima ili grošima, zavisno od toga koliko je iznosila. Ukoliko je iznos bio veći onda je dukat bio češći, međutim, za manje sume groši su bili sigurnija opcija. Plata se dogovarala na godinu dana i prema dostupnim dokumentima zaposlenici u veletrgovini su primali duplo veću platu od onih zaposlenih u manjim trgovačkim radnjama. Trgovačka kuća Budimlić je nudila platu od 15 do 20 forinti za zaposlenika u njihovoј trgovini. Svjesni da je to mali iznos u pismu su napisali da „ako bude valjan može mu se povećati plata mjesecna.”⁶⁹

Prosječan iznos sredinom 19. stoljeća godišnje plate kod manjih trgovaca iznosio je oko 400 groša.⁷⁰ Veletrgovačka kuća Jeftanović je 1857. godine ugovorila platu za Stefana Kovačevića, svog zaposlenika, u iznosu od 2000 groša godišnje.⁷¹ Trgovačka kuća Budimlić, koja je bila manjeg obima isplaćivala je 1860. godine godišnju platu od 600 groša. Dokumenti pokazuju da je plata vremenom rasla te je kod iste trgovačke kuće 12 godina poslije iznosila 3300 groša.⁷² Također vidimo da je plata isplaćivana redovno bez ikakvog kašnjenja kod veletrgovaca dok je kod manjih trgovina i to bilo relativno problematično.

66 H. Younis, *Od dućana do pozorišta*, 179.

67 HAS, FJ, kutija br. 2, dokument br. 440.

68 ABiH, FH, kutija br. IX-1-21. Nedatiran spisak.

69 ABiH, Budimlići, 13.7.41.

70 HASA, FD, kutija br. 9, GAN-1844, 2. august u Sarajevu (Tefter 1844-1857).

71 HASA, FJ, kutija br. 2., dokument br. 440.

72 Godine 1869. austrijski konzul je plaćao usluge kuharice koju je doveo iz Zagreba, godišnje 36 dukata ili oko 2160 groša. Usporedi: ABiH, RGKS, 657/69; HASA, FJ, kutija br. 2., dokument br. 475.

Sl. 3. Trgovačka porodica Jeftanović (HASA, Zbirka fotografija (dalje ZF), ZFR-970)

Kada je riječ o pravu prelaska iz jedne u drugu trgovačku kuću neophodno je napomenuti da je to bilo sasvim legalno ali ne i praktikovano. Dostupna građa pokazuje da niti jedna poznata veletrgovačka kuća nije primila kao zaposlenika nekog radnika iz druge trgovačke kuće. To možemo povezati sa mišljenjem vlasnika da ukoliko zaposlenik nije bio zadovoljan u drugoj trgovini onda nije ni zahvalan, što je osnovni postulat tog vremena. Oni koji su odlazili iz trgovačkih kuća uglavnom su otvarali vlastite dućane i bavili se sitnom trgovinom.

To je pokušao i Đorđe Bogičević iz Zvornika koji je određeno vrijeme radio u Sarajevu u nekoj od trgovina, a u to vrijeme je bio dosta blizak sa Gavrom Jelićem, vlasnikom trgovačke kuće Jelić. Nakon što se vratio u Zvornik napisao je Gavri kako nije zadovoljan svojom trgovinom i kako bi se volio vratiti u Sarajevo da radi, uz to da mu je kirija u Zvorniku bila skupa. Međutim, sasvim je jasno da ga Gavro nije zaposlio u svoju trgovinu.⁷³

Nisu svi bili kao Bogičević. Godine 1861. iz veletrgovačke kuće Jeftanović otišao je momak Risto Kiperašić, koji je radio kod njih pune 3 godine. Nakon što je „svojevoljno“ odlučio da ide raditi u Brčko Jeftanović mu je isplatio kompletan dug za platu ali i nagradu za rad i trud tokom te tri godine.⁷⁴

Zaposlenici su iz manjih trgovina uglavnom odlazili zbog loših uslova. Trgovačka kuća Budimlić imala je zaposlenika iz Dervente koji je radio kod njih skoro dvije decenije. S obzirom da su oni imali dosta finansijskih problema on je odlučio napustiti posao kod njih. O tome je samo obavijestio usmeno Stiepu Budimlića koji ga je „pusti[o] da ide.“ Međutim njegov brat i suvlasnik upozorio ga je da mu ne daje preporuku „jer nije ni on donio kad se zaposlio.“ Time je faktički umanjio mogućnost zapošljavanja dotičnom momku. I pored toga što su Budimlići bili mala trgovačka kuća oni su vrlo brzo pronašli novog zaposlenika i to iz Tešnja nekog Jovana. Da je Jovan po svaku cijenu želio posao jasno je iz činjenice da je radio besplatno mjesec dana.⁷⁵

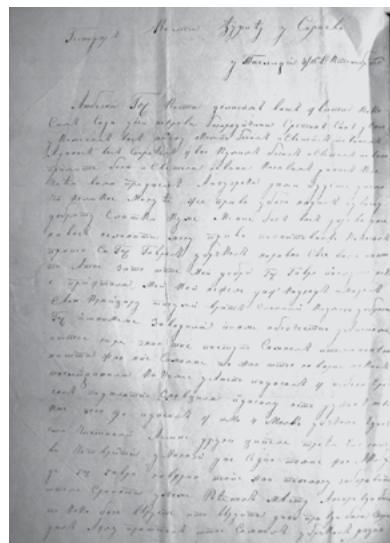
73 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-7. Pismo 3. 11. 1869.

74 HAS, FJ, kutija br. 2, dokument br. 452.

75 ABiH, FB, kutija br. 1. Pismo 11. 8. 1860.

Za pitanje prava i obaveza, ali i lični odnos zaposlenika i vlasnika trgovačkih kuća, interesantno je ukazati i na njihovu korespondenciju. Status zaposlenika najbolje ilustruje potpis na pismima upućenim vlasniku trgovačke kuće koji je uvijek bio *vaš sluga*, a nakon toga lično ime. U isto vrijeme se prije ličnog imena vlasnika trgovine uvijek upisivalo *gospodar* ili skraćeno *gos*.⁷⁶

Takav izbor riječi nije bio samo formalnost. U suštini je zaposlenik, ne samo materijalno nego i moralno, zavisio od vlasnika trgovine u tradicionalnom društvu kakvo je bilo bosansko. Pritisak takvog odnosa najviše se uočava kod dječaka koji su radili u trgovačkim kućama.⁷⁷ To najbolje ilustruje primjer Sime, momka od 15-16 godina, koji je radio u veletrgovačkoj kući Jelić. Nismo sigurni koliko je dugo radio u toj trgovačkoj kući ali je vlast saznala da se on u januaru 1875. godine objesio u dvorištu privatne kuće Jelića. O tome njegov gospodar nije nikoga obavijestio nego je Simu ukopao u dvorište. Nakon toga se pokrenula istraga a kako štampa navodi „nije se našlo da je rečeni trgovac vinovnik smrti umrloga, ali je okrivljen time što je istoga sahranio ne javivši stvar sudu radi pregleda. I radi toga kažnjen je po propisu Carskog kaznenog zakona, zatvorom od dva mjeseca i jedanaest dana.“⁷⁸ Zašto se Sima objesio niko nije naveo ni u privatnoj korespondenciji, što također ukazuje da se takav događaj želio prešutjeti te da nije bio dovoljno važan da bude predmet korespondencije. Simina majka je napisala u jednom pismu da se mora čuvati „da iskvariš obraza i sebi i nama.“⁷⁹ Da li je Simo nekom greškom smatrao da je to počinio možemo samo prepostaviti.

Sl. 4. Pismo radnika upućeno trgovačkoj porodici Jelić (ABiH, Fond Jelić, Kutija br. 4, bez sign.)

76 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-9. Pismo 23. 3. 1875.; ABiH, FJ, kutija br. IX-3-5, punomoć 15. 1. 1864.; ABiH, FH, kutija br. IX-1-9. Pismo 20. 2. 1850.

77 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-2. Pismo 8. 2. 1855.

78 *Bosna*, br. 458., 24. mart i 5. april 1875, 1.

79 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-2. Pismo 8. 2. 1855.

Na takav zaključak navodi i slučaj Jovana Mihajlovića. On je vodio filijalu veletrgovske kuće Jelić u Brčkom. Posao je vođen sasvim dobro sve dok se Jovan nije razbolio tako teško da je Jelić poslao drugog momka da ga zamijeni.⁸⁰ On je najvjerojatnije obavijestio Jelića da mu Jovan ne prijavljuje sve transakcije koje obavlja. Nakon prvih upozorenja i provjera računa Jovan je nastavio raditi kako je mislio da je najbolje, što se na kraju ispostavilo kao pogubno. Nakon tri mjeseca provjera rada i poslova koje je Jovan obavljao Jelić je uspio dokazati njegove „smutnjive radnje.”⁸¹ Nakon toga je dobio otkaz. To je predstavljalo katastrofu ne samo u njegovom poslovnom nego i privatnom životu. Mihajlović se vratio u rodni grad Taslidžu odakle je pismima pokušavao izmoliti Jelića da ga ponovno primi na godinu dana besplatno kako bi mogao „obraz povratiti.” On je pisao kako „bi mu život prostio da me ubio pa da me nema na ovom svijetu, nego ovaki život ja se nisam nado, ah od mog dobrog i naizmernog i prekomernog gospodara...”⁸² U jednom od pisama također piše „ako mi se gospodar Gavro ne odobri i ne popravi ja ču sam sebi biti ubica ili ču morati tumarati u svjetu gdje niko za me znati neće.”⁸³ I zaista Jovana je brat Gavre Jelića pronašao nakon 12 godina u Beogradu.⁸⁴ Živio je u ruševnoj kući sa ženom. Interesantno je da kada je ugledao Jelića „na vratima stija da se ubije.”⁸⁵ U pismu ga je Jelić opisao kao „siromaha i uboga čovjeka koji stalno plače... da Bog sačuva.”⁸⁶

Dakle, odnos momka i vlasnika trgovačke kuće nije bio samo formalnost, od njega je zavisio ugled a od ugleda je zavisio sam život. Međutim, slučajevi koje smo naveli nisu ustaljeni. Oni samo pokazuju kompleksnost odnosa zaposlenika i vlasnika trgovine. U najvećem broju trgovačkih radnji momci su se smatrali dijelom porodice. Da je tako potvrđuje i pismo iz Dubočca od trgovca Dimitrija Sakagalića. On je trgovao pirinčem preko Broda i trebao ga je preuzeti 11. maja 1867. godine, međutim, njegov momak Hasan se razbolio i umro. Dimitrije je zamolio trgovačku kuću Hadžiristić da preuzmu njegov pirinač jer je on „bio u žalosti,” a uz to je i Hasanova žena bila bolesna te nikako nije mogao brinuti o pirinaču. Dakle on je smatrao Hasana, momka koji je radio kod njega, i njegovu porodicu dijelom svoje.⁸⁷ Slično je bilo i kod drugih trgovačkih kuća. Na to ukazuje i slučaj Hačima Petronije koji je u svom testamentu pisanom 1850. godine ostavio Stipanu Ristiću, „momku koji se oko mene puno trudio,” iznos od 2000 groša od ukupno 11.000 koje je podijelio.⁸⁸

80 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-4. Pismo 17. 3. 1859.

81 Gavro je napisao kako je „sve (sam) tvoje smutnjive radnje otkrio.” ABiH, FJ, kutija br. IX-3-4. Pismo 20. 7. 1860.

82 Gavro je napisao kako je „sve (sam) tvoje smutnjive radnje otkrio.” ABiH, FJ, kutija br. IX-3-4. Pismo 20. 7. 1860.

83 Pismo jasno ukazuje na odnos momaka sa gazdom ili vlasnikom veletrgovske kuće, ali također ukazuje da je momak koji je bio zaposlen na sakupljanju veresije bio najnižeg ranga, s obzirom da Jovan kao krajnju ponižavajuću ponudu pristaje na taj posao. Ibid.

84 ABiH, FJ, kutija br. IX-3-9. Pismo 28. 8. 1874.

85 Ibid.

86 Ibid.

87 ABiH, FH, kutija br. IX-1-14. Pismo 11. 5. 1867.

88 HAS, FJ, Trgovačka prepiska Manojla Jeftanovića, 1837-1878. Pismo br. 6.

Žene trgovkinje

Kada su u pitanju žene kao trgovkinje moramo napomenuti da njih u dostupnoj građi nalazimo kao supruge trgovaca koje su aktivno učestvovalo u trgovackim poslovima a ukoliko bi vlasnik preminuo one su nastavljale poslove kao da se ništa nije desilo. Takođe je neophodno napomenuti da su trgovci izuzetno mnogo poslovali sa Ušćupom, a tamo je najvažniji trgovac bila Ana Narenčović.⁸⁹

Izvor koji nas navodi na zaključak da su se žene samostalno bavile trgovinom, ne tako učestalo ali da su ipak prisutne, jesu defteri veresije. U defteru veresije trgovacke kuće Despić iz 1855. godine spominje se nekoliko žena trgovkinja koje su kupovale robu na veresiju, a da li su imale poseban dućan ili su je preprodavale na drugi način nije nam poznato.⁹⁰ Jedna od trgovkinja u posljednjim decenijama osmanske uprave zasigurno je bila i Gjulhanuma Arapagić. Ona se bavila trgovinom u Kobašu, gdje je nakon velikog požara u Prijedoru sakupljana pomoć. Imena onih koji su dali određenu sumu objavljena su u sarajevskom listu a među njima bila je Gjulhanuma Arapagić, trgovkinja koja je dala 1 forintu.⁹¹

U cjelini gledano, trgovinom su se najviše bavili muškarci koji su bili spremni putovati i suočiti se sa svim nedaćama putovanja u tom periodu. Žene su, iako bi naslijedile trgovinu posebno i ako se radilo o veletrgovinama, najčešće uzimale svoj dio dobitka na godišnjem nivou a vođenje prepustale muškim članovima porodice.

Zaključak

Biti trgovac u posljednjim decenijama osmanske uprave u Bosni značilo je da osoba ima više od 20 godina starosti, da je sposobna i pametna, što je zakon jasno precizirao. Koliko je bilo tačno trgovaca nije moguće utvrditi, ali prema dostupnim podacima u Sarajevu kao najvažnijem trgovackom centru oni su činili više od 10% stanovnika, dok je taj procent bio zastupljen u Banjaluci i Mostaru. Poticaj trgovini posebno je dala pamučna trgovina koja je u periodu Napoleonovih ratova pokazala da je trgovina izuzetno profitabilna te upoznala posebno sarajevske trgovce sa trgovcima van granica Osmanske države. Ključna promjena ipak je nastala kada je Tanzimat prešutno, u potpunosti ukinuo esnafsku organizaciju koja je predstavljala zaštitu prava članovima esnafa ali je onemogućivala brži razvoj i otvoren pristup. U sklopu reformi usvojen je Trgovački zakon prema kojem je regulisan rad trgovaca. Analiza tog zakona ukazuje da su indirektno spomenuti samo oni momci koji su radili kao putnici, tj. sakupljali veresiju ili prodavali robu koja je bila vlasništvo trgovacke kuće. Najveći dio zakona odnosio se na bankrotiranje kao izuzetno velik problem koji se pojavio u posljednjim decenijama osmanske uprave. Zakon je jasno regulisao sva prava i obaveze, kako trgovca koji je proglašio bankrot tako i onih trgovaca koji su imali potraživanja od njega. Međutim, u praksi je to bilo teško provedivo. Kroz primjer trgovacke kuće Levi i sinovi, čiji vlasnici su proglašili

89 H. Younis, *Od dućana do pozorišta*, 125.

90 ABiH, Ostavina Vladislava Skarića, defteri Hadžiristića, defter veresije 1855. g.

91 Sarajevski list, 1882, br. 101, 23. 8. 1882, str. 4.

lažni bankrot i završili u zatvoru ali bili dužni isplatiti samo 40% od dugova, te bankrota sitnog trgovca Teodora iz Bijeljine, pokazano je kako je to u praksi funkcionalo.

Posebna pažnja posvećena je pravima i obavezama momaka, tj. zaposlenicima u trgovačkim kućama. Analizom ugovora koje su oni potpisivali s vlasnicima trgovačkih kuća uočeno je da su ugovore potpisivali na godinu dana te da je plata dogovarana u tom periodu ali da se isplaćivala mjesечно. Također je jasno da su momci u veletrgovačkim kućama imali duplo veće plate od onih u sitnim trgovinama, ali su i njihove obaveze bile dosta veće. Ukoliko su putovali, faktički su bili odgovorni za kompletну robu ali i za svoj smještaj i zdravstveno stanje, te kašnjenje što je bilo izuzetno teško ispoštovati, posebno u zimskim uslovima. Pored momaka u trgovačkim kućama radili su dječaci bez plate koji su bili obavezni raditi ono što im trgovac naredi, a on je bio obavezan praktično ih uvesti u trgovinu. Takve ugovore je potpisivao trgovac i roditelj djeteta. Koliko se očekivalo od takvog dječaka te kakav je pritisak bio na njega ilustrovano je kroz primjer Sime, dječaka koji je radio u veletrgovačkoj kući Jelić u Sarajevu i koji se objesio u gazdinom dvorištu nakon čega je ukopan bez da bude prijavljen vlastima. Također je pokazan odnos vlasnika trgovine i momka kroz primjer Mihajlovića koji je izgubivši čast faktički izgubio mogućnost za „normalan” život.

Kada su u pitanju žene trgovkinje nužno je ukazati da su one postojale ali u malom broju, ponajviše zbog potrebe putovanja i konstantnog rada. Ukoliko su naslijedile trgovinu one su povremeno istu i preuzimale, ali su u najvećem obimu jednostavno dobivale procent od zarade koji bi im muški član porodice davao i vodio trgovačku kuću. Jedna od rijetkih trgovkinja koja se spominje jeste Gjulhanuma Arapagić koja je živjela i radila u Kobašu.

Korišteni izvori i literatura

Neobjavljeni arhivska građa:

ABiH – Arhiv Bosne i Hercegovine

ABiH, FB – Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Budimlić

ABiH, FH – Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Hadži-Risto Todorović, Hadžiristići

ABiH, FJ – Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Jelić

ABiH – Ostavina Vladislava Skarića, defteri Hadžiristića

ABiH, RGKS – Regeste generalnog Austrougarskog konzulata Sarajeva

HAS – Historijski arhiv Sarajevo

HAS, FD – Historijski arhiv Sarajevo, Fond Despić

HAS, FJ – Historijski arhiv Sarajevo, Fond Jeftanović

HAS, FK – Historijski arhiv Sarajevo, Fond Kumašin

Zbirka Varija – Roskiewicz Johan, Studien über Bosnien und die Hercegovine, Leipzig und Wien, 1868.

OIS – Orijentalni institut Sarajevo

OIS, ZANUBiH – Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Gazi Husrev-begova biblioteka

Târîk-i Enverî, Hronika

NUB BiH – Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,

Zbirka rukopisa, Carski kazneni zakonik, kopija hatihumajuna

Objavljeni izvori:

Ottomanski trgovački zakonik, Sarajevo, 1880.

Štampa:*Bosna**Sarajevski cvjetnik**Sarajevski list***Knjige i članci:**

Aličić Ahmed, Uredba o organizaciji Vilajeta 1867. godine, u: *Prilozi za orientalnu filologiju*, br. XII-XIII, 1962/63, Sarajevo, 1963.

Aličić Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejleta od 1789 do 1878*, Sarajevo, 1983.

Belgesay Mustafa Resid, Tanzimat ve adlije teskilat, u: *Tanzimat*, Istanbul, 1940.

Bozkurt Gulnihal, The Reception of Western European Law in Turkey (From the Tanzimat to the Turkish Republic, 1839-1939, u: *Der Islam*, Volume 75 (2), De Gruyter, 1998.

Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914*, Sarajevo, 1981.

Kreševljaković Hamdija, *Izabrana djela II*, Sarajevo, 1991.

Kreševljaković Hamdija, *Izabrana djela IV*, Sarajevo, 1991.

Kreševljaković Hamdija, Stečajevi u Bosni (1867-1877), u: *Narodna starina*, knj. XIII/1934, sv. 34, br. 3-4.

Skarić Vladislav, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1985, 236.

Sokolović Osman A., *Djelomičan popis trgovaca muslimana pred kraj Turske uprave*, Sarajevo, 1943.

Šamić Mithat, Ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom 19. vijeka, u: *Godišnjak Društva istoričara*, god. XI, Sarajevo, 1960.

Tepić Ibrahim, *Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine*, magistarski rad u rukopisu.

Younis Hana, *Od dućana do pozorišta, sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Sarajevo, 2017.

Živković Mita, *Kratke priče iz Bosne*, Požarevac, 1894.

Položaj trgovačkih pomoćnika u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća

mag. Mehmed Hodžić

Apstrakt: *Kroz dugu bosanskohercegovačku prošlost trgovina je predstavljala jednu od najvažnijih privrednih grana koja je omogućavala ekonomski i socijalni razvoj lokalnog stanovništva. Ovaj segment ljudske djelatnosti bio je od izuzetnog značaja i austrougarskim vlastima, koje su posebnim zakonskim regulativama nastojale poboljšati, urediti i staviti pod kontrolu sve dijelove ovakvog privređivanja. Iako su trgovci bili glavni nosioci trgovine, ovim radom nastojimo prikazati kakav su položaj u Bosni i Hercegovini krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća zauzimali pomoćni trgovački radnici, oni koji su bili zaposleni u trgovačkim radnjama i postupali po pravilima i naređenjima svojih gazda. U prvom dijelu rada govori se o stanju dostupne izvorne građe koja omogućava rekonstrukciju uloge i položaja trgovačkih pomoćnika, a koja je pohranjena u bosanskohercegovačkim arhivima. Drugim dijelom rada, koristeći se neobjavljenom arhivskom građom, onovremenom štampom i referentnom literaturom, nastojimo ukazati na osnovne značajke djelatnosti trgovačkih pomoćnika, na probleme i poteškoće s kojima su se suočavali tokom rada, ali i na aktivnosti koje su poduzimali na međusobnom udruživanju i pokušaju da poboljšaju svoj položaj, odnosno položaj radnika u trgovini.*

Ključne riječi: *trgovina, trgovački pomoćnici, Savez trgovačkih namještenika, radno vrijeme, slobodni dani, trgovački tečaj*

Uvodne napomene

Trgovina, kao jedna od najstarijih privrednih grana, sa svim svojim osobenostima duboko je ukorijenjena u biće bosanskohercegovačkog stanovništva. Ona je predstavljala važan segment u njegovom kulturnom i civilizacijskom razvoju, te društvenom i ekonomskom prosperitetu. Kroz sve historijske epohe na prostoru današnje Bosne i Hercegovine bili su prisutni trgovci i trgovina. S napretkom i razvojem društva, razvijale su se i uboљavale norme poslovanja i privređivanja, koje su se mijenjale i usavršavale. U skladu s time, višestoljetni načini trgovanja vremenom su se kristalizirali i formirali prema potrebama tržišta. U modernom periodu, koga uobičajeno u kontekstu vremena i prostora prepoznajemo od devetnaestog stoljeća, tradicionalne forme trgovanja već su poprimile nove obrise, koji su doveli do novih načina stjecanja materijalne dobiti.

Oslonac trgovine bio je predstavljen u trgovcu. On je bio njen nosilac i osim što je privređivao i obezbjeđivao egzistenciju za sebe i svoju porodicu, predstavljao je važnu kariku u lancu društvenog poslovanja uopšte. Obzirom da nam nije namjera u ovome radu govoriti o trgovini kao privrednoj grani niti o samim trgovcima, već o trgovačkim pomoćnicima,

ma, odnosno pomoćnoj radnoj snazi i njihovom položaju, u skladu s tim čemo i ograničiti svako detaljnije upuštanje u pripovijedanje o trgovini, osim onoliko koliko bude nužno za razumijevanje teme kojom ćeemo se baviti.

Tema i predmet našeg istraživanja očekivano usmjeravaju ka hronološkom prikazu prepoznatih elemenata sličnosti, koji se mogu uočiti kroz različite epohe bosansko-hercegovačke prošlosti. U klasičnom osmanskom periodu organizacija esnafa je po jasno uspostavljenim i primjenjivanim pravilima regulisala odnos između majstora i pomoćnog radnika, odnosno zanatlje ili trgovca s jedne strane i šegrt ili kalfe s druge.¹ Ovdje se treba naglasiti i posebna dimenzija koju je učenik imao spram svog učitelja, koji ga je obučavao u zanatu i sposobljavao za samostalan rad i privređivanje. To nije bio klasičan odnos gazde i pomoćnog radnika o kome čemo govoriti, ali ukazuje na temelje iz kojih se razvio fenomen koji analiziramo. Prema spomenutim pravilima bilo je jasno definisano na koji način šegrt napreduje u svome obrazovanju i stječe titulu majstora.² Ukipanjem esnafske organizacije nisu u potpunosti ukinuta ustaljena i uobičajena pravila i norme ponašanja, međutim, doživjela su određene transformacije uslijed upliva modernijih i savremenijih načina poslovanja.

Tokom devetnaestog stoljeća trgovina je značajnije poprimila nove obrasce. U posljednjim decenijama osmanske uprave u Bosni došlo je do formiranja i etablieranja znatnog broja trgovačkih kuća i izrastanja posebnog sloja trgovačke elite. U takvom razvoju događaja može se pratiti uloga i položaj pomoćnog trgovačkog osoblja, koje se jednostavno nazivalo: *momci*. Obično su to bili mladići koji su kao zaposlenici trgovačkih kuća obavljali poslove po naređenju vlasnika trgovine.³ Odnos između gazde i momka mogao je biti regulisan usmeno ili putem pismenog ugovora. Neki od njih su svoj radni vijek započinjali kao dječaci i godinama bili zaposleni u istoj trgovačkoj kući. Uobičajeno je bilo da potječu iz ruralnih krajeva. Dijapazon njihove djelatnosti bio je izuzetno širok, pa su po naređenju vlasnika trgovine radili različite poslove, „od utovara, istovara, kupovine za kuću, naplaćivanja veresije, nošenja robe po raznim krajevima, popisa u dućanu, kao i dogovaranja poslova u ime trgovačke kuće, ali isključivo u slučajevima kada su imali dozvolu za to.“⁴ Na ovakvim osnovama razvijala se pozicija trgovačkih pomoćnika, koji su u sljedećem, austrougarskom periodu predstavljali također prisutan element u okvirima trgovačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini.

Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini su pitanju trgovine posvećivale izuzetnu pažnju, pa su u skladu s tim posebnim zakonskim aktima nastojale regulisati i uređiti sve

¹ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II. Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, str. 59-62.

² O tome na koji način su se održavale svečanosti prilikom proglašenja šegrtu u kalfu ili kalfe u majstora nekog zanata vidjeti u: Kerima Filan, „Iz svakodnevnice osmanskog Sarajeva: druženja i razonode“, *Analji Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak 17, br. 31, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2010, str. 113-120.

³ Hana Younis, *Od dućana do pozorišta. Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017, str. 175.

⁴ Younis, *Od dućana do pozorišta. Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, str. 175.

segmente ove djelatnosti.⁵ Ove norme bile su važeće kako za trgovce tako i za trgovačke pomoćnike kao posebnu kategoriju i svako odstupanje od istih označavalo je postupanje protivno zakonu. Iako je o trgovini u Bosni i Hercegovini na prijelomu devetnaestog i dvadesetog stoljeća u dosadašnjoj historiografiji bilo značajnog pomena, o trgovačkim pomoćnicima kao posebnoj grupi radništva nije detaljnije pisano. Usputna navođenja u literaturi koja je tretirala teme razvoja radničkog pokreta te organizaciju i djelatnosti sindikata donijela su samo osnovne podatke o pomoćnom trgovačkom osoblju i njihovo ulozi u spomenutim historijskim dešavanjima i procesima. Iz tog razloga moguće je napisati rad koji će u fokusu interesovanja primarno imati trgovačke pomoćnike.

Osnovni cilj ovoga rada jeste prikazati kakvu su ulogu i položaj zauzimali trgovački pomoćnici u Bosni i Hercegovini krajem devetnaestog i u prvim decenijama dvadesetog stoljeća. Namjera nam je ukazati kakav je bio odnos trgovaca prema pomoćnicima, ali i kako su vlasti reagovale na radničke zahtjeve i molbe, te u konačnici kako su i koliko postojeća pravila i zakonske norme štitile prava trgovačkih pomoćnika. Podaci i informacije predstavljeni u ovom radu rezultat su istraživanja dostupne arhivske građe, analize i komparacije publikovanih izvora i savremene štampe, kao i dosadašnjih historiografskih dostignuća.

Sarajevski trgovac Jeftan Despić, potomak poznate trgovačke porodice Despić, sa suprugom. (HAS, Zbirka fotografija (dalje: ZF), ZFR-1178)

5 Opširnu i važnu knjigu o austrougarskoj trgovinskoj politici u Bosni i Hercegovini napisala je Amila Kasumović. Knjiga predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju koju je autorica odbranila na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2013. godine. U njoj je vrlo detaljno i studiozno opisano trgovinsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini u periodu od 1878. do 1914. godine, sa svim njegovim osobenostima, promjenama i regulativama. Također, predstavljeno je osnivanje i djelatnost Trgovačke i obrtne komore za Bosnu i Hercegovinu, kao i osnivanje, organizacija i rad trgovačkih škola i Trgovačke akademije u Sarajevu. Pogledati: Amila Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2016.

Stanje izvorne građe

Izvorna građa pohranjena u arhivima i drugim naučnim i kulturnim institucijama u Bosni i Hercegovini omogućava da se o trgovini austrougarskog perioda sazna mnoštvo informacija. Dosadašnja historiografija je ovu činjenicu dosta toliko iskoristila. Mnoštvo je arhivskih fondova i zbirki u kojima se nalaze vrijedni podaci korišteni za kreiranje cjelokupne slike austrougarske trgovinske politike, trgovačke zakonske regulative i odvijanja same trgovine na terenu. Međutim, ako se govori o izvornoj građi koja može poslužiti za rekonstrukciju položaja trgovačkih pomoćnika, onda se treba ukazati na oskudnost izvornog materijala i inferiornost u odnosu na ranije spomenute podatke o trgovini uopšteno. U fokusu različitih fondova i zbirki o trgovačkim kućama nalaze se sami trgovci, njihova djelatnost na tržištu i stvaranje ekonomske dobiti. Sporadično, vrlo rijetko, može se naći poneki podatak koji govori o pomoćnom trgovačkom osoblju ili ukazuje na njegov položaj.

Iako u manjoj mjeri, postoje sačuvani i dostupni izvori koji pružaju mogućnost prikaza položaja trgovačkih pomoćnika krajem devetnaestog i u prvim decenijama dvadesetog stoljeća. Zahvaljujući njima, pokušali smo u drugom dijelu rada predstaviti osnovne informacije o trgovačkim pomoćnicima i ukazati na probleme s kojim su se susretali na svome radnom mjestu. Analizirajući dostupne popise arhivske građe bosanskohercegovačkih arhiva može se zaključiti kako je vrlo mali broj fondova koji sadrže potrebne informacije u kontekstu teme ovoga rada. U nastavku ćemo ih predstaviti.

U Arhivu Bosne i Hercegovine čuva se građa nastala djelatnošću Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1878. do 1918. godine. Ovaj arhivski fond, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (1879-1918)*, jedan je od najznačajnijih za razumijevanje i rekonstrukciju bosanskohercegovačke prošlosti u austrougarskom periodu, pa smo i za potrebe naše teme konsultirali ovu građu. Manji broj dokumenata pohranjenih u ovome fondu mogao nam je poslužiti za prikaz položaja koji su imali trgovački pomoćnici. Oni su predstavljeni u vidu molbi upućenih Zemaljskoj vladi za rješavanje pojedinih problema sa kojima su se pomoćnici suočavali. S druge strane, kao što je ranije i navedeno, izuzetno veliki broj sačuvanih dokumenata govori o trgovini uopšteno, zakonima i pravilima, radu trgovačkih škola i slično.

Drugi važan arhivski fond koji smo koristili i koji daje važne informacije o trgovačkim pomoćnicima nastao je radom Udruženja trgovaca za grad i srez Sarajevo. On je pohranjen u Historijskom arhivu Sarajeva. Ovo udruženje osnovano je 1906. godine s ciljem međusobnog uvezivanja trgovaca i unapređenja trgovačkog prometa, pa su ove teme i dominantno prisutne u građi. Samo mali dio fonda tretira vrijeme do kraja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, dok se većina građe odnosi na period od 1920. do 1948. godine. Podaci koji se nalaze u ovom fondu govore o radnom vremenu trgovačkih pomoćnika, odnosu gazde i radnika, pitanju korištenja slobodnih dana i slično. Pored ova dva, postoje i drugi arhivski fondovi i zbirke u spomenutim, ali i drugim bosanskohercegovačkim arhivima, koji čuvaju građu vezanu za trgovinu ili trgovačke kuće i porodice.⁶ Međutim, uvidom u dostupne inventare

6 Takvi fondovi i zbirke, osim u Arhivu Bosne i Hercegovine i Historijskom arhivu Sarajeva,

uočava se da hronološki ta građa ne obuhvata period koji ovaj rad tretira nego većinom kasniji, a i u onoj koja se odnosi na kraj devetnaestog i početak dvadesetog stoljeća nema spomena trgovačkih pomoćnika.

Pored neobjavljene arhivske građe važan izvor za našu temu predstavlja i onovremena štampa. Ona, u odnosu na arhivske izvore, donosi mnogo više informacija i podataka o trgovačkim pomoćnicima. Pa ipak, uglavnom se radi o strukovnim i radničkim glasilima, koja su nastojala popularizirati pitanje radničkog položaja i problema s kojima su se susretali. Službena glasila nisu donosila podatke o položaju trgovačkih radnika i njihovom stanju u tolikoj mjeri, već samo sporadično.

Glas slobode, organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, kao najpoznatije radničko glasilo predstavlja list koji je, u odnosu na sve ostale koji su izlazili u tom periodu, donosio najviše članaka u kojima je tretirao probleme i težak položaj pomoćnika u trgovačkim radnjama. Nakon generalnog štrajka radnika u Bosni i Hercegovini 1906. godine Zemaljska vlada u Sarajevu dozvolila je pokretanje radničkog lista pod nazivom *Radnik*. Međutim, list nije pokrenut tada već 1909. godine i to kao *Glas slobode*.⁷ On je izlazio od 1909. do 1929. godine kada je zabranjen, s izuzetkom 1915. i 1916. godine, kada zbog ratnih okolnosti nije štampan. Prvobitno je izlazio jedanput sedmično, a onda je zavisno od perioda štampan dva ili tri puta u sedmici, te kao dnevnik.⁸ *Glas slobode* predstavlja izuzetno važan izvor za proučavanje historije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, pa u skladu s tim i za rekonstrukciju položaja trgovačkih pomoćnika. U svojim člancima donosio je opise teških uvjeta rada u trgovačkim radnjama, isticao napore pomoćnika za poboljšanje svoga položaja, ukazivao na potrebu udruživanja radi lakšeg ostvarivanja radničkih prava, ali je i kritikovao one trgovačke pomoćnike koji nisu željeli uzeti veći angažman na polju spomenutih aktivnosti. *Glas slobode* bio je radničko, ali prije svega socijalističko glasilo, te ga u tom kontekstu treba analizirati i razumijevati i na koncu – s oprezom koristiti kao historijski izvor.

Drugi list koji u značajnijoj mjeri može poslužiti kao izvor za našu temu jeste *Trgovačko-zanatlijski glasnik*. Ovaj strukovni časopis izlazio je u Sarajevu u periodu od 1911. do

pohranjeni su u Arhivu Tuzlanskog kantona u Tuzli, Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije u Mostaru, Arhivu Srednjobosanskog kantona u Travniku i Arhivu Republike Srpske u Banjaluci i Doboju. Oni čuvaju građu raznih Trgovačkih komora, zanatlijskih i obrtnih udruženja, trgovačkih porodica, kuća i preduzeća, te ugostiteljskih i turističkih organizacija. Najveći dio ove građe odnosi se na socijalistički period bosanskohercegovačke prošlosti. U Arhivu Bosne i Hercegovine arhiviran je i fond *Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu*, koji u manjoj mjeri može poslužiti za opisivanje položaja trgovačkih pomoćnika.

7 Ibrahim Karabegović, „Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, godina II, br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1966, str. 30-32.

8 Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, str. 68-69.

1914. godine, kada je uslijed ratnih okolnosti ugašen. Štampan je jednom mjesечно, nekada i kao dvobroj. U podnaslovu je imao *List za trgovinu, obrt, zanate i kulturno-privredno podizanje naroda*.⁹ *Trgovačko-zanatlijski glasnik* predstavlja je jedno „staleško“ glasilo koje je primarno imalo za cilj promociju i poboljšanje položaja trgovaca i zanatlija, kao i afirmaciju unapređivanja trgovackog poslovanja. Trgovačke pomoćnike spominje u kontekstu njihovih zahtjeva za smanjenjem dužine radnog vremena te udruživanja u savez trgovackih namještnika. Obzirom da je zastupao interes trgovaca, u pojedinim člancima indirektno govori protiv pomoćnika u trgovini, ukazujući na načine kako oni mogu raditi protiv svoga gazde, s ciljem nanošenja štete njegovoj trgovini. Pa ipak, iako su za razliku od *Glasa slobode* članci u *Trgovačko-zanatlijskom glasniku* dosta rjedi i specifičnog karaktera, važni su za razumijevanje naše teme.

Druga bosanskohercegovačka štampa s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća u manjem broju slučajeva bavi se ovim pitanjem, pa je u toj mjeri analizirana i predstavljena u ovom radu. Izuzetak može predstavljati *Sarajevski list*, službeno glasilo Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, koji donosi više informacija o trgovackim pomoćnicima. Međutim, one ne govore o položaju pomoćnika niti o njihovim radničkim pravima sa socijalnog aspekta, već prikazuju određene sekvene iz njihovog svakodnevnog života, što je ipak korisno za kreiranje cjelokupne slike.

Naslovica prvog broja Trgovačko-zanatlijskog glasnika za BiH iz septembra 1911. godine.

Položaj trgovackih pomoćnika u periodu kojeg tretira ovaj rad se kao istraživačka tema u dosadašnjoj literaturi javlja sporadično, u okvirima opširnijih istraživanja o radnicima, razvoju radničkog pokreta i osnivanju i djelatnosti sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. U takvima studijama mogu se pronaći pojedini podaci o udruživanju trgovackih pomoćnika u Savez trgovackih namještnika i njegovoj djelatnosti do početka Prvog svjetskog rata. Bile su to aktivnosti usmjerene ka smanjenju trajanja radnog vremena i poboljšanju uslova na radu. Kao studiju u cijelosti posvećenu ovom pitanju treba istaknuti djelo *Sa nepoznatih stranica*.

*Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava,*¹⁰ koje predstavlja zbirku dokumentarnih članaka iz historije borbe ovih dvaju strukovnih saveza za poboljšanje uvjeta života svojih članova.¹¹ Ona samo manjim dijelom govori o vremenu austrougarske uprave, dok je period između dva svjetska rata detaljnije obrađen. Osnovni nedostatak ove monografije jeste slaba upotreba arhivske građe u odnosu na radničku štampu, čiji članci su poslužili kao osnovni izvor autorima. Iz tog razloga, naš rad može predstavljati svojevrsni doprinos izučavanju ovog pitanja, obzirom na znatno veću arhivsku podlogu. Ovim pregledom stanja izvorne građe nastojali smo, u kraćim crtama, predstaviti koliko dostupni izvori omogućavaju realizaciju postavljene teme. U drugom dijelu rada, koristeći se upravo njima, pokušat ćemo rekonstruirati položaj trgovačkih pomoćnika u Bosni i Hercegovini krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća.

O položaju trgovačkih pomoćnika na prijelomu 19. i 20. stoljeća

a) Osnivanje Saveza trgovačkih namještenika

Trgovina je za austrougarsku vlast predstavljala izuzetno važnu privrednu djelatnost, stoga je ona poduzimale značajne mjere s ciljem njene bolje kontrole, ustroja i nadzora. Nakon okupacije 1878. godine jedno vrijeme važeći su bili raniji osmanski zakoni, međutim, vrlo brzo se pristupilo izradi novog Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, koji je proglašen 1883. godine.¹² U kontekstu teme našeg rada, ovaj zakon je od izuzetne važnosti obzirom da je prepoznao i kao posebnu kategoriju potvrđio trgovačke pomoćnike. Sedam članova ovog zakona regulisalo je prava i obaveze trgovačkih pomoćnika, njihov odnos sa gazdama, pitanje plate i plaćenog odsustva, te otkaznog roka.¹³ Ono što je važno istaknuti, a što je članom 58. bilo predviđeno, jeste da su trgovac i pomoćnik ugovor sklapali „slobodnom pogodbom,” što znači da su iznos plate, radno vrijeme i ostali specifični odnosi bili različiti od slučaja do slučaja.¹⁴ Na taj način trgovac je kao poslodavac imao potpunu slobodu u postavljanju uslova.

¹⁰ *Sa nepoznatih stranica. Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava*, Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, Republički odbor za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1964, str. 362.

¹¹ Detaljan prikaz studije *Sa nepoznatih stranica*, autora Uroša Nedimovića, pogledati u: *Prilozi*, godina II, broj 2, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1966, str. 450-455.

¹² Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, str. 46-50.

¹³ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu (Odobren Previšnjom odlukom od 7. juna 1883., oglašen zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu dana 24. juna 1883., broj 4173/III.)*, Zemaljska tiskara, Sarajevo, 1883, str. 323-325.

¹⁴ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu*, str. 323.

Uzimajući u obzir ovakvo stanje stvari, dolazilo je do različitih problema u odnosu između gazde i pomoćnika, teških uvjeta rada u trgovačkim radnjama i ograničavanja radničkih prava. *Glas slobode* je u jednom svom članku donio sljedeću karakterizaciju trgovačkog pomoćnika: „Trgovački je pomoćnik bijeli rob 20. stoljeća. On je žrtva kapitalizma – koja je toliko ugnjetena – da nema svijesti da uvidi, kako žalosno biva izrabljivan.”¹⁵ Iz tog razloga, a pod utjecajem nastanka i djelatnosti drugih strukovnih organizacija, trgovački pomoćnici odlučili su da osnuju svoju organizaciju kako bi putem nje zajednički tražili svoja prava. Trgovci su već ranije osnivali svoja udruženja kojima su nastojali očuvati svoje interese, što je u pojedinim segmentima išlo na štetu pomoćnog osoblja. Jedno takvo bilo je i *Udruženje bakalskih i špecerajskih trgovaca za Bosnu i Hercegovinu*. Iz sačuvane dokumentacije ovog društva može se uočiti da su određena sredstva trošena na pomoćne radnike.¹⁶ Trgovački pomoćnici su imali nekoliko društava, osnovanih na nacionalnoj osnovi i zajednički sa poslodavcima.¹⁷ Uvidjevši da podijeljeni ne mogu puno ostvariti, a ponukani različitim razlozima kao što su „dugo radno vrijeme, male plate i razne šikanacije,” odlučili su da sazovu skupštinu i da se dogovore o zajedničkom djelovanju.¹⁸ Na taj način došlo je do osnivanja Saveza trgovačkih namještenika početkom avgusta 1909. godine. Njegov zadatak bio je da radi na popravljanju stanja svih trgovačkih namještenika ili pomoćnika bez obzira na njihovu vjersku ili nacionalnu pripadnost, obzirom da su svi trgovački pomoćnici imali jednak interes.¹⁹ U skladu s tim Savez je trebao da „svestrano štiti interese svojih članova i da radi na njihovom socijalnom, umnom, moralnom i materijalnom unapregjenju,” pa je kao takav bio dijelom Glavnog radničkog saveza, priznajući njegova pravila i pravilnik.²⁰ Da austrougarska vlast nije blagonaklono gledala na ove aktivnosti govor i činjenica kako nije željela potvrditi pravila Saveza čak ni devet mjeseci nakon što su ista poslana Zemaljskoj vladu, a što je bila uobičajena praksa, uprkos brojnim urgiranjima da do toga dođe.²¹

Jedan od osnovnih zadataka Saveza bio je animirati što veći broj trgovačkih pomoćnika da se priključe ovome udruženju. Najveći dio članstva bio je koncentrisan u Sarajevu i do početka Prvog svjetskog rata utjecaj Saveza nije se značajnije proširio na druga mjesta.²² Radnička štampa bila je sredstvo informisanja stanovništva o položaju trgovačkih pomoćnika, ali i njihovom pridobivanju za priključenje:

¹⁵ „Šta je trgovački pomoćnik”, *Glas slobode*, br. 71, 20. 10. 1910, str. 3.

¹⁶ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond Udruženje trgovaca za grad i srez sarajevski (dalje: UTGSS), Glavna knjiga Udruženja bakalskih i špecerajskih trgovaca za BiH, 1911-1914, str. 8.

¹⁷ „Trgovačke omladine i zanatljska društva”, *Trgovačko-zanatljski glasnik*, br. 7, 1912, str. 97.

¹⁸ *Sa nepoznatih stranica*, str. 14.

¹⁹ „Savez trgovačkih namještenika”, *Glas slobode*, br. 1, 1. 1. 1910, str. 6.

²⁰ „Savez trgovačkih namještenika u Bosni i Hercegovini”, *Trgovačko-zanatljski glasnik*, br. 2, 1911, str. 31.

²¹ „Šta je s pravilima trgovačkih namještenika?”, *Glas slobode*, br. 29, 8. 6. 1910, str. 3.

²² Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, str. 329.

Svako ko promatra prilike trgovačkih namještenika vidiće da su one vrlo hrgjave, upravo take da ne mogu biti gore. Radno vrijeme traje od 12-14 sati, a često se dogodi da se radi 1-2 sata po noći bez ikakvog posebnog plaćanja. Sam posao je vrlo naporan, jer trgovački namještenici moraju po cijeli dan stajati na nogama, trčati gore dolje po basamacima, nositi kutije i ostalu robu, koji je teret često vrlo težak. Što je najgore oni su izloženi šikanacijama i od poslodavca i od publike. Većina ovdašnjih dućana su nezdravi, o higijeni nema ni govora, silna prašina djeluje ubitačno, tako da trg. pomoćnici izgaju iz radnje sasvim iznemogli. Za ovo sve imaju jednu plaću od 80-120 kruna. Kad se uzme sve skupa vidi se, da stanje trgovačkih pomoćnika nije ni malo zavidno. Jedini spas i izlaz iz ovog nesnosnog stanja jeste u organizaciji. Trgovački pomoćnici treba da prigrle svoj savez, jer samo pomoću njega i borbe moći će popraviti svoje stanje.²³

Sekretar Saveza trgovačkih namještenika Milan R. Pupić u više navrata se oglašavao putem štampe i apelirao na trgovačke pomoćnike da se priključe Savezu. U jednom članku konstatirao je kako nema opravdanja za slab odaziv pomoćnika, ukoliko žele da se njihov položaj, koji je on izjednačavao sa robovskim, poboljša i da se uvaže njihovi zahtjevi.²⁴ U rijetkim mjestima provincije ipak je došlo do značajnijeg pokreta trgovačkih pomoćnika gdje su se, poput Banjaluke, osnovale i podružnice Saveza.²⁵ Da navedeni apeli nisu bili naročito uspješni govorci i broj članstva tokom godina:

GODINA	BROJ ČLANOVA SAVEZA
1911.	107
1912.	171
1913.	110
1919.	118

Tabela br. 1. Broj članova Saveza trgovačkih namještenika.²⁶

23 „Iz krugova trgovačkih pomoćnika”, *Glas slobode*, br. 81, 7. 12. 1910, str. 4.

24 „Trgovačkim pomoćnicima u Bosni i Hercegovini”, *Glas slobode*, br. 11, 23. 1. 1912, str. 4; „Zašto je potrebna organizacija trgovačkih pomoćnika”, *Glas slobode*, br. 21, 15. 2. 1912, str. 4.

25 Na skupštini trgovačkih pomoćnika Banjaluke zaključeno je kako je njihov položaj „bijedan” zbog toga što su „trgovački pomoćnici gore izrabljivani, nego li i sami nadničari, jer kod potonjih osim ostalog uredjeno je i radno vrijeme, dočim trgovački pomoćnici još i dananas prepušteni su u tom pogledu samovolji svojih šefova, koji nemaju nikakove samilosti naspram svojih pomoćnika, jer kod njih u pitanju profita prestaje svaki ljudski osjećaj.” „Sa skupštine trgovačkih pomoćnika”, *Glas slobode*, br. 30, 19. 4. 1911, str. 4. Osim Banjaluke značajniji pokret trgovačkih pomoćnika bio je i u Bijeljini, gdje je također organizovana podružnica. „Sa skupštine trgovačkih i privatnih namještenika”, *Glas slobode*, br. 64, 8. 10. 1910, str. 1-2.

26 Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, str. 326; Nedim Šarac, „Kratak pregled razvoja pojedinih strukovnih saveza do 1919. godine”, *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*, Vijeće saveza

Da su predstavljene brojke izuzetno niske potvrđuje i činjenica kako je ukupan broj trgovačkih pomoćnika u Bosni i Hercegovini tokom 1913. godine iznosio 2028.²⁷ Malo članstvo bez sumnje je bilo posljedica toga što su Savez trgovačkih namještenika organizovali i vodili socijalisti, te što je on bio dijelom sindikalne organizacije u državi. To je uslovilo da mnogi tradicionalno orijentisani pomoćnici budu i dalje privrženi nacionalnim i konfesionalnim udruženjima.

Oglas u štampi u kojem trgovački pomoćnik traži zaposlenje. (Glas slobode, 1910, br. 35)

Nakon velikih radničkih demonstracija 1. maja 1913. godine vlast je uvela vanredno stanje. Sve radničke organizacije su raspuštene, pa tako i Savez trgovačkih namještenika. Nakon što su popustile vladine oštре mjere, početkom oktobra iste godine došlo je do obnavljanja njegovog rada, sada pod nazivom Savez trgovačkih pomoćnika i privatnih činovnika.²⁸ To se desilo zahvaljujući fuziji Saveza sa Društvom privatnih činovnika, pa je uslovilo i novi naziv. Međutim, kako je već naredne godine započeo Prvi svjetski rat opet je došlo do zamiranja djelatnosti, obzirom da su radničke organizacije prestale sa radom, a mnogi radnici bili mobilisani u vojsku, pa tako i trgovački pomoćnici. Do ponovnog obnavljanja rada došlo je krajem 1918. godine, kada je izabrana privremena uprava sa zadatkom da obnovi rad, okupi staro članstvo i pripremi održavanje izborne konferencije.²⁹ Tako je Savez dočekao kraj austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini i nastanak zajedničke države Južnih Slavena. Za sve vrijeme postojanja, u hronološkim okvirima teme ovoga rada, Savez je vodio borbu za poboljšanje položaja trgovačkih pomoćnika o čemu ćemo detaljnije govoriti u nastavku kroz razne tematske cjeline.

b) Radno vrijeme

Jedno od glavnih pitanja ka čijem pozitivnom rješenju je bila usmjerena pažnja trgovačkih radnika jeste trajanje radnog vremena. Ranije smo naveli kako je Trgovačkim zakonom za Bosnu i Hercegovinu ovo pitanje bilo regulisano dogовором trgovca i pomoćnika. Da je na ovom polju bilo različitih primjera rada u nehumanim uslovima govori i slučaj pomoćnika u radnji P. Krischa u Sarajevu, koji je ujutro u pet sati počinjao s radom, a radnju zatvarao tek navečer u jedanaest sati.³⁰ I drugi primjeri svjedočili su da je radni dan bio preug, a opterećenje za trgovačkog pomoćnika izuzetno veliko. Stoga su dosta rano pokrenute inicijative

sindikata Bosne i Hercegovine. Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini „Mićo Sokolović“, Sarajevo, 1977, str. 100.

²⁷ „Sreske bolesničke blagajne u godini 1913“, *Sarajevski list*, br. 304, 10. 12. 1914, str. 4.

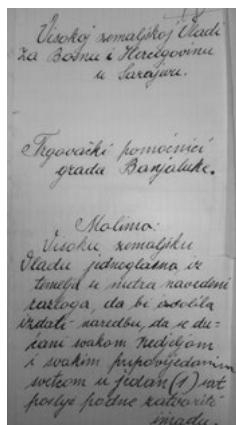
²⁸ Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, str. 171.

²⁹ *Sa nepoznatih stranica*, str. 41.

³⁰ „20 sati dnevnog rada!“, *Glas slobode*, br. 71, 2. 11. 1910, str. 3.

za skraćivanje radnog vremena. Među prvim takvim zahtjevima bila je i molba trgovačkih pomoćnika iz Banjaluke, koji su već 1904. godine od Zemaljske vlade tražili da donese naredbu o zatvaranju dućana u jedan sat poslijepodne nedjeljom i danom kad se proslavljuju sveci, kako bi i oni mogli otići u crkve i hramove na molitvu.³¹

Među prvima aktivnostima Saveza trgovačkih namještenika po njegovom osnutku bila je akcija za zatvaranje trgovačkih radnji u 19 sati. Trgovački pomoćnici su od trgovaca zahtijevali da se na ovaj način ograniči trajanje radnog vremena i zahvaljujući njihovom zajedničkom istupu poslodavci su pristali na njihov zahtjev.³² Međutim, vrlo brzo je ustanovljeno da se mnogi trgovci nisu pridržavali dogovora i da su trgovine ostajale otvorene iza dogovorenog vremena. To je izazvalo svojevrsni bunt pomoćnika koji su organizovali demonstracije ispred tih radnji, nastojeći da prisile njihove vlasnike na zatvaranje. Došlo je i do intervencije policije, koja je uhapsila više pomoćnika, a neki su uslijed primjene sile zadobili i povrede.³³ Da bi se ovo pitanje riješilo efikasno posredstvom Trgovačko-obrtničke komore, koja je u principu zastupala interese trgovaca, upućen je zahtjev vlasti da u trgovinama zakonski uvede kraj radnoga vremena u 19 sati.³⁴ Upornost radnika urodila je plodom kada je Zemaljska vlada uvažila ovu molbu i donijela naredbu o zatvaranju trgovačkih radnji u naznačenom vremenu. Tome su svakako doprinijela i istovremena nastojanja austrijskih trgovačkih pomoćnika u Beču koji su zahtijevali istu stvar.³⁵

Faksimil molbe trgovačkih pomoćnika iz Banjaluke upućene Zemaljskoj vladi 1904. godine s ciljem skraćivanja radnog vremena. (ABiH, ZVS, 1904, kutija br. 169, sign. 197-28)

³¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (1879-1918) (dalje: ZVS), 1904, kutija br. 169, sign. 197-28/2.

³² „Sedmo-satno zatvaranje trgovina”, *Glas slobode*, br. 1, 1. 1. 1910, str. 6.

³³ Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, str. 122.

³⁴ „Zatvaranje trgovina u sedam sati”, *Glas slobode*, br. 4, 21. 1. 1910, str. 3.

³⁵ „Uspjeh trgovačkih pomoćnika”, *Glas slobode*, br. 38, 9. 7. 1910, str. 3. Prema odredbama ove naredbe svi oni koji se ogluše o istu i prekrše je mogli su biti kažnjeni novčano s 500 kruna ili zatvorom u trajanju do šest sedmica. „Naredba vladina o zatvaranju radnja”, *Glas slobode*, br. 43, 27. 7. 1910, str. 3-4.

Trgovci nisu blagonaklono gledali na ovakav razvoj događaja. Mnogi od njih pružali su otpor ovakvoj ideji, mada su s vremenom i u skladu s postojećom naredbom popustili, pa je na kraju i zvanični stav *Bosanskohercegovačkog trgovačkog društva* bio pozitivan.³⁶ S druge strane, ranije spomenuto *Udruženje bakalskih i špecerajskih trgovaca* istaknulo je svoje „trajno nastojanje glede promjene naredbe o zatvaranju dućana.“³⁷ Najveći nedostatak ove odluke Zemaljske vlade bio je taj što se naredba odnosila samo na grad Sarajevo. Stoga su se javili pokreti i u drugim mjestima, o čemu svjedoči i zahtjev trgovačkih pomoćnika iz Tuzle koji su tražili zatvaranje radnji u 19 sati.³⁸ Skraćivanje radnoga vremena predstavljalo je prvu ostvarenu pobjedu Saveza trgovačkih namještenika. Ona je dala polet i energiju njegovom članstvu da istraje i na ostvarivanju drugih radničkih prava.

c) Slobodni dani

Drugo važno pitanje vezano za poboljšanje položaja trgovačkih pomoćnika odnosilo se na slobodne dane. Prema naredbi Zemaljske vlade iz 1907. godine trgovački pomoćnici su imali pravo na sedmični odmor i to muslimani petkom, jevreji subotom a kršćani nedjeljom. U praksi ova naredba nije provođena, pa je Savez trgovačkih namještenika težio ka jednoobraznom sedmičnom odmoru za sve pomoćnike. Određeno je da taj dan bude nedjelja.³⁹ U skladu s tim, glavne rasprave koje su vođene na skupštinama Saveza odnosile su se na ovo pitanje.⁴⁰ Sarajevskim trgovcima upućen je bio cirkular sa zahtjevom o neradnoj nedjelji. Od 50 kojima je poslana ova molba, 40 ih je izjavilo da prihvataju zatvoriti radnje nedjeljom. Daleko veći broj je bio onih koji su se protivili ovoj ideji, osobito muslimanskih trgovaca, opravдавajući takav stav vjerskim argumentima. Do otvorenog razdora između trgovaca i pomoćnika došlo je na zajedničkoj skupštini u aprilu 1913. godine. Trgovci su bili protiv zahtjeva, pa su nakon oštре rasprave i verbalnog sukoba demonstrativno napustili sastanak. *Udruženje bakalskih i špecerajskih trgovaca* u svom izvještaju Zemaljskoj vlasti označilo je ovu skupštinu nezakonitom, smatrajući da svi eventualni zaključci iste nemaju „zakoniti značaj.“⁴¹ Pa ipak, Savez je sa pojedinim trgovcima uspio isposlovati da se podnese zahtjev Vlasti da zakonski odredi nedjelju kao neradni dan za sve pomoćnike.⁴² Ratno stanje i zamiranje svake radničke djelatnosti usporili su i ove aktivnosti i ovakva odluka do

36 Izvještaj bosansko-hercegovačkog trgovačkog društva u Sarajevu za godinu 1911, Tiskara „Sarajevoer tagblatt“, Sarajevo, 1912, str. 38-39.

37 „Skupština bakalskih i špecerajskih trgovaca“, *Trgovačko-zanatlijski glasnik*, br. 2, 1912, str. 28.

38 „Pokret u Tuzli za zatvaranje radnja u 7 sati“, *Trgovačko-zanatlijski glasnik*, br. 8, 1913, str. 106.

39 *Sa nepoznatih stranica*, str. 28.

40 U jednom pozivu na skupštinu Saveza trgovačkih namještenika, koja je u dnevnom redu imala tačku „Nedeljni počinak,“ stajalo je: „Drugovi! Trg. namještenici! Nedeljni odmor možemo samo putem jake klasne organizacije postići! Toga radi: Stupimo svi bez razlike u redove, pa da zajedničkom borbom izvojujemo ono što nam po pravu i pripada.“ „Pozor trgovački namještenici!“, *Glas slobode*, br. 37, 13. 5. 1911, str. 4.

41 ABiH, ZVS, 1913, kutija br. 660, sign. 214-40/7.

42 *Sa nepoznatih stranica*, str. 37.

kraja austrougarske uprave nije donesena. Međutim, naredba o slobodnom danu tokom sedmice sve vrijeme je bila na snazi.

Da se ona i dalje nije u potpunosti poštovala govori i činjenica kako su neki trgovaci pomoćnici radili bez dana odmora. Stoga je Savez polovinom 1914. donio protestnu rezoluciju u kojoj je navedeno kako se ne izvršava naredba o sedmičnom odmoru, te je vladinom povjereniku za grad Sarajevo uputio molbu s ciljem da se poduzmu konkretnе mjere na rješavanju ovoga pitanja.⁴³ Trgovci Brčkog su, zbog specifičnosti pijace u ovom gradu i izuzetno važne trgovine šljivom, tražili od Zajedničkog ministarstva finansija u Beču da se dozvoli u određenom periodu godine rad petkom za muslimane i nedjeljom za ostale i to pola radnog vremena. Kako ne bi bilo u koliziji sa postojećom naredbom Ministarstvo je uvažilo ovaj zahtjev, uz uslov da gazde trgovaca pomoćnicima daju drugim danom u sedmici pola dana slobodno ili jedan cijeli dan u petnaest dana.⁴⁴ Na taj način vlast je izašla u susret zahtjevu, afirmisala trgovinu šljivom koja joj je bila od izuzetne važnosti, ali i poštovala pravo pomoćnika na nedjeljni odmor.

Koliko su pojedini trgovci nastojali ograničiti prava svojih trgovaca pomoćnika govori i primjer Milke Simić, trgovkinje iz Brčkog. Ona je od vlasti tražila da se njen pomoćnik Cvjetko Damjanović izuzme iz nadležnosti naredbe o slobodnom danu, obzirom da je ona ostala udovica sa četvero djece i da zbog brige o njima ne može raditi u trgovini, pa će iz tog razloga njena radnja „sasvim propasti.“ Kotarska uprava tražila je od gradskog poglavarstva u Brčkom da detaljnije ispita slučaj. Ustanovljeno je da Milka Simić posjeduje dobrostojeću trgovacku radnju mješovitom robom, da osim Damjanovića ima još dva uposlena pomoćnika i jednog šegrta, te da ima troje djece od 20, 14 i 9 godina starosti.⁴⁵ Zajedničko ministarstvo finansija nije dozvolilo ukidanje slobodnog dana pomoćniku Damjanoviću, navodeći kako nema nikakvog opravdanog razloga za to, obzirom da njegovo pravo na odmor Milki Simić ne uzrokuje nikakvu nepogodnost niti njena trgovina zbog toga trpi bilo kakvu štetu.⁴⁶

Pitanje slobodnog dana nedjeljom bilo je aktuelno i u zajedničkoj državi nakon Prvog svjetskog rata. Trgovci su i dalje nastojali da, uprkos tada već donesenoj zabrani rada nedjeljom, njihove trgovine budu otvorene i taj dan. Predstavnik slovenačke trgovacke komore o tome je govorio:

Ako govorimo o pitanju regulisanja radnog vremena u trgovackim radnjama, mislim da je potrebno osobito istaći i specijalne prilike u pojedinim krajevima... u ovakvim krajevima radnje sa više pomoćnika samo [su] iznimke... Pitanje rada i radnog vremena u ovakvim trgovackim radnjama jamačno je više ekonomsko, nego li socijalno, jer broj trgovackih nameštenika uposlenih u ovakvim radnjama ovako je minimalan,

43 „Savez trgovackih namještenika i privatnih činovnika za Bosnu i Hercegovinu”, *Sarajevski list*, br. 114, 6. 6. 1914, str. 2.

44 „Dan odmora u Brčkom”, *Trgovački glasnik*, br. 11, 1912, str. 165.

45 ABiH, ZVS, 1913, kutija br. 660, sign. 214-40/18.

46 ABiH, ZVS, 1913, kutija br. 660, sign. 214-40/14.

da se mora kod regulisanja ovog pitanja uzeti više u obzir socijalne interese radnika – mušterija, nego li nameštenika, zaposlenih u samoj radnji.⁴⁷

Ovaj primjer, iako hronološki izlazi iz okvira teme ovog rada, važan je jer ukazuje kako se pravo trgovačkih pomoćnika na slobodan dan i u novonastalim okolnostima kontinuirano nastojalo usurpirati. On je tim više problematičniji obzirom da se kao argument za rad nedjeljom uzima mali broj trgovačkih pomoćnika u pojedinim mjestima i volja mušterija da trguju taj dan. Ovo pitanje je, dakle, bilo vrlo aktuelno u borbi pomoćnog trgovačkog osoblja za bolji položaj.

d) Tečajevi za trgovačke pomoćnike i šegre

Kako je razvoj trgovine zavisio i od obrazovanja trgovačkog kadra austrougarske vlasti su već u prvim godinama otvorile veći broj trgovačkih škola. Do 1886. godine one su bile otvorene u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Bihaću, Brčkom, Livnu i Bijeljini.⁴⁸ U kontekstu naše teme važno je osnivanje tečajeva za trgovačke pomoćnike i šegre, koji su bili organizovani pri postojećim trgovačkim školama. Kako pomoćnici nisu imali formalnu trgovačku naobrazbu ovi tečajevi su za cilj imali da ih ospesobe i u teorijskom znanju.⁴⁹ Neki od predmeta koji su se izučavali bili su trgovački račun, knjigovodstvo, stilistika, trgovačko dopisivanje i nauka o robi.⁵⁰ Rukovoditelji ovih tečajeva bili su dužni slati izvještaje o radu Zemaljskoj vladu. Iz te dokumentacije dobijaju se informacije o broju polaznika i ostvarenom uspjehu.⁵¹ Obzirom da je manji broj trgovačkih pomoćnika i šegreta pohađao ovu nastavu, javila se ideja da poslodavci prisile svoje uposlenike da idu na tečaj.⁵² Osim u Sarajevu, ovi tečajevi su bili organizovani i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. U Mostaru su predavanja održavana navečer od 19 do 21 sat, kako bi trgovački pomoćnici nakon završenog radnog vremena mogli pristupiti nastavi.⁵³ Ovo je bilo primarno u interesu trgovaca, koji nisu željeli da u toku radnog vremena pomoćnik izostaje iz radnje. I u narednom periodu oni su se bunili protiv tečajeva koji su se

47 HAS, UTGSS, kutija br. 1, Predlog pretstavnika TOI komore iz Ljubljane g. Albina Smrkolja po pitanju nedeljnog poslovanja u trgovačkim radnjama, str. 1-2.

48 Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914*, str. 91. O otvaranju, organizaciji i radu trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini opširno je pisala Amila Kasumović. Pogledati: Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, str. 176-179, 221-225, 303-311; Amila Kasumović, „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878-1914)”, *Historijska traganja*, br. 14, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2014, str. 119-158.

49 „Trgovačka stručna škola u Sarajevu”, *Glas slobode*, br. 63, 5. 10. 1910, str. 3; Kasumović, *Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje*, str. 144.

50 „Tečaj obrazovanja za trgovačke šegre i pomoćnike”, *Trgovačko-zanatlijski glasnik*, br. 4, 1912, str. 50.

51 ABiH, ZVS, 1918, kutija br. 232, sign. 76-151/2, 76-151/3, 76-151/4.

52 „Sjednica trgovačko-obrtničke komore”, *Sarajevski list*, br. 221, 9. 10. 1912, str. 3.

53 „Trgovački kurs”, *Novi Vakat*, br. 25, 27. 9. 1913, str. 3-4.

po naredbi vlasti održavali preko dana, smatrajući večernje termine boljom opcijom.⁵⁴ Vidimo da interes kod trgovačkog pomoćnog osoblja za ove aktivnosti nije bio naročito izražen. Tome je svakako doprinio i težak rad u trgovini, pa su se sati nakon završetka radnog vremena koristili za odmor i relaksaciju.

Reklama za trgovačku radnju Radošević i drug. (Glas slobode, 1914, br. 2)

e) Žene kao trgovačke pomoćnice

Koliko god je položaj trgovačkih pomoćnika bio težak i vrlo često obilježen nehumanim uslovima rada u tolikoj mjeri je položaj žena trgovačkih pomoćnica bio daleko više opterećen problemima te nesiguran. Savez trgovačkih namještenika je na svojoj skupštini početkom 1910. godine opširno analizirao i raspravljao o stanju pomoćnica. Tom prilikom ustanovljeno je „da je položaj ženskog spola hrgjaviji od muškog” i da je „savezu u dužnosti da, svim mogućim silama nastoji, da ženski namještenici doguju u organizaciju.” Posebno je istaknuto kako poslodavci ženske pomoćnice plaćaju manje i nastoje da ih maksimalno iskoriste kao jeftiniju radnu snagu u odnosu na muškarce.⁵⁵ Stoga je zaključeno da se provede živa agitacija kako bi žene pomoćnice u trgovačkim radnjama pristupile Savezu. Koliko je ona bila uspješna govori i podatak da je krajem 1912. godine od ukupno 171 člana Saveza bilo 19 žena trgovačkih pomoćnica, što znači više od 10%.⁵⁶ *Sarajevski list* je u ovome periodu donio jedan članak, u kojem je predstavio slučaj jedne pomoćnice u Berlinu, koja je bez otkaznog roka bila otpuštena iz službe, a sve zbog toga što je trgovac smatrao da je ona „vrlo nesimpatičnog izgleda” i da mušterije nisu htjele da ih ona uslužuje. Nakon što je ova djevojka tužila poslodavca, sud je presudio u njenu korist, navodeći kako je on bio dužan ispoštovati otkazni rok.⁵⁷ Izvorna građa ne navodi slične slučajeve u Bosni i Hercegovini, a da li je možda list ovim natpisom želio poručiti domaćim trgovcima da se pošteno odnose spram svojih pomoćnica ne možemo u potpunosti biti sigurni.

54 HAS, UTGSS, kutija br. 3, Zapisnik XI redovne glavne godišnje skupštine Trgovačkog Udruženja za grad Sarajevo i sarajevsku oblast, str. 6-7.

55 „Skupština trgovačkih namještenika”, *Glas slobode*, br. 8, 18. 2. 1910, str. 3.

56 *Sa nepoznatih stranica*, str. 27.

57 „Antipatična pomoćnica”, *Sarajevski list*, br. 197, 9. 9. 1912, str. 3.

Kao i za muške pomoćnike, i za žene je bio organizovan tečaj u Sarajevu.⁵⁸ Osnivač ovog „Jednogodišnjeg trgovačko-stručnog tečaja za djevojke“ bilo je *Bosansko-hercegovačko trgovačko društvo*, koje je smatralo da su se žene pokazale kao vrlo podesne pomoćnice u trgovini, pa im je željelo pružiti bolju trgovačko-stručnu spremu.⁵⁹ Zemaljska vlada je društvu davala posebnu subvenciju, kako bi ono moglo pokriti troškove tečaja, a školarinu su plaćale i same kandidatkinje.⁶⁰ Dostupni izvori omogućili su nam da samo u kratkim crtama istaknemo kakav je bio položaj trgovačkih pomoćnica u Bosni i Hercegovini početkom dvadesetog stoljeća. Detaljniju rekonstrukciju i kreiranje slike svakodnevnih problema ovih žena onemogüćava manjak dostupne arhivske građe.

f) Crtice iz svakodnevnog života trgovačkih pomoćnika

U ovom posljednjem potoglavlju rada nastojat ćemo da predstavimo pojedine segmente iz svakodnevnog života trgovačkih pomoćnika. Ranije je navedeno kako su oni većinom radili u teškim uvjetima, za malu platu i prekovremeno, uz stalnu nesigurnost hoće li poslodavac poštovati postojeće naredbe o radu i odredbe potpisanih ugovora. U takvim okolnostima neki pomoćnici su dugi niz godina radili svoj posao. Tako je npr. Alekса Mitrović iz Sarajeva bio trgovački pomoćnik deset godina i da nije uhapšen uslijed nedozvoljenih političkih aktivnosti, sasvim sigurno bi i dalje vršio svoj posao.⁶¹

Neki od pomoćnika nastojali su da ne budu pomoćno osoblje zauvijek te da se pridruže sloju trgovaca. Sljedeća dva primjera pokazuju uspjeh i propast takvih nakana. Mijo Babić je 1882. godine počeo raditi kao trgovački pomoćnik u Sarajevu u trgovačkoj gvožđarskoj radnji Rachera i Weissa. Svojim „trudom i trgovačkom umješnošću“ uspio je već 1886. godine otvoriti svoju trgovačku radnju. Da je imao uspjeha u poslu potvrđuje i činjenica kako je otvorio i gvožđarsku fabriku u sarajevskom polju, te postao jedan od poznatijih sarajevskih

58 „Trgovački tečaj za djevojke“, *Trgovačko-zanatlijski glasnik*, br. 1, 1912, str. 11. Djevojke su relativno kasno dobile dozvolu redovnog pohađanja trgovačkih škola, a i kada je ona donesena, provođena je pod posebnim uvjetima. O tome detaljnije vidjeti: Kasumović, *Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje*, str. 145. Stoga je organizovanje ovog tečaja bilo pozitivan iskorak u naobrazbi bosanskohercegovačkih djevojaka.

59 ABiH, ZVS, 1914, kutija br. 208 C, sign. 76-251.

60 ABiH, ZVS, 1914, kutija br. 208 C, sign. 76-251/3. Polaznice prve generacije ovog tečaja bile su: Altaraz Bukica, Levi Eleonora, Orliček Mila, Pešek Stefanija, Philipović Micika, Richter Valerija – sve iz Sarajeva, zatim Yull-Stuart Ivana i Yull-Stuart Luiza iz Maglaja, Štagljar Kornelia iz Tuzle, Hochmayer Ludmila iz Pisarovine, Jawor Wanda iz Zvornika, Kašparec Ružica i Löwy Simha iz Mostara, Petrović Gospava iz Bosanske Gradiške, Rapp Anka iz Blažuju, Rosenrauch Sabina iz Kimpolonga, Srnez Ančika iz Zenice, Schaffer Jelka Daniela iz Mitrovice, Šomek Franjka iz Stoca i Zorec Elza iz Graca. Martinek Micika iz Sarajeva, Matulić Kalypso iz Makarske i Mihajlović Anka iz Tuzle bile su upisane, ali su tečaj napustile zbog bolesti. ABiH, ZVS, 1914, kutija br. 208 C, sign. 76-251/2.

61 *Sarajevski list*, br. 21, 26. 1. 1916, str. 2.

trgovaca.⁶² S druge strane, Izidor Danon je dugi niz godina bio trgovački pomoćnik u raznim radnjama u Sarajevu. Početkom 1910. otvorio je trgovinu manufakturom, međutim već nakon deset mjeseci je bankrotirao. Dučan je zatvoren, a on je saradnicima ostao dužan dvadeset hiljada kruna. Zbog toga ga je Okružni sud u Sarajevu osudio na zatvorsku kaznu.⁶³ Savez trgovačkih namještenika nije sa simpatijom gledao na ovakve aktivnosti pojedinaca. Čak im je putem štampe poručivao da „izbiju iz glave da se i danas može iz ništa stvoriti nešto” i postati „samostalan.”⁶⁴

Jedna od aktivnosti koju su trgovački pomoćnici priređivali samostalno ili u organizaciji Saveza bile su i zabave. One su bile vrlo uspješne i na njima su se prikupljali dobrovoljni prilozi za fond udruženja. *Glas slobode* je pozitivno opisivao ove događaje i isticao nastojanje Saveza da „svojim članovima pruži prilike da se pozabave.”⁶⁵ Trgovački pomoćnici su uzimali učešća i u dobrovoljnim akcijama prikupljanja novčane pomoći za siromašne. Tako je pomoćnik Šandor Babić dao dvije krune priloga za siromašne učenike škole u Vrnograču kod Velike Kladuše,⁶⁶ a pomoćnik Emin Osmanović dao je isti iznos za učenike škole u Drinjači kod Zvornika.⁶⁷ I Savez trgovačkih namještenika je kao udruženje učestvovao u ovakvim aktivnostima. Zabilježeno je da je iz svog fonda uplatio pedeset kruna priloga za sanitarnu pomoć u vrijeme Prvog svjetskog rata.⁶⁸

Najava zabave sa igrankom u organizaciji Saveza trgovačkih namještenika 1912. godine. (*Glas slobode*, 1912, br. 30)

S početkom Prvog svjetskog rata promijenila se i svakodnevica trgovačkih pomoćnika. Djelatnost Saveza bila je prekinuta, a skupoča, nestaćica i male plate utjecale su na ionako težak život. Mnogi trgovački pomoćnici bili su mobilisani u vojsku. Iz tog razloga, Zemaljska vlada obratila se Trgovačkoj i obrtničkoj komori s upitom da li smatra da se treba

62 *Sarajevski list*, br. 26, 1. 3. 1896, str. 2-3.

63 *Večernji sarajevski list*, br. 64, 7. 3. 1912, str. 2.

64 „Sa javne skupštine trgovačkih namještenika”, *Glas slobode*, br. 86, 1. 11. 1911, str. 3.

65 „Zabava trgovačkih namještenika u Tuzli”, *Glas slobode*, br. 19, 3. 5. 1910, str. 3; „Zabava Saveza trg. namještenika za B. i H.”, *Glas slobode*, br. 22, 15. 3. 1911, str. 3.

66 *Sarajevski list*, br. 25, 4. 3. 1903, str. 4.

67 *Sarajevski list*, br. 38, 31. 3. 1905, str. 3.

68 *Sarajevski list*, br. 226, 23. 9. 1914, str. 2.

donijeti posebna uredba, poput već proklamovane u Ugarskoj, koja bi trgovačkim pomoćnicima garantirala povratak na njihova radna mjesta po dolasku s fronta.⁶⁹ Komora je pozitivno reagovala na ovaj upit:

Izdavanjem ovakve naredbe rješavaju se trgovački pomoćnici, koji sada izvršuju vojnu dužnost, brige za opstanak poslije svršenog rata. Osim toga nije isključena mogućnost da će se naći u velikom broju principala [poslodavaca, trgovaca, o.a] po koji i takav, za koga će biti potrebne odredbe da mora prijašnjeg pomoćnika primiti u posao.⁷⁰

Zajedničko ministarstvo finansija donijelo je u septembru 1916. godine naredbu kojom je regulisano ovo pitanje. Neke od ključnih odredbi bile su: 1) trgovac nije mogao dati otakz pomoćniku sve dok je on u vojski, 2) ukoliko je pomoćnik ugovorom trebao nakon određenog vremena početi dobijati veću platu, u to se trebalo uračuniti i ono vrijeme dok je bio mobilisan, 3) po završetku vojne obaveze pomoćnik je mogao nastaviti svoj rad u trgovini.⁷¹ Na ovaj način trgovački pomoćnici su zaista bili obezbijeđeni u pogledu očuvanja svoga prijeratnog radnog mesta. Ovakvo pozitivno rješenje, koje je bez sumnje, ograničavalo samovolju pojedinih poslodavaca, na skroman način nadomjestilo je manjak borbe za radnička prava u ratnim godinama. Trgovački pomoćnici u Bosni i Hercegovini su kraj rata i nastanak nove države dočekali s reaktiviranim Savezom i novim elanom za poboljšanje svoga položaja.

Reklame za trgovačke radnje u Sarajevu 1911. godine. (Trgovačko-zanatlijski glasnik, 1911, br. 1)

⁶⁹ ABiH, ZVS, 1916, kutija br. 332, sign. 209-33.

⁷⁰ ABiH, ZVS, 1916, kutija br. 332, sign. 209-33/3.

⁷¹ ABiH, ZVS, 1916, kutija br. 332, sign. 209-33/7.

Prikaz radnje sa mješovitom robom na sarajevskoj Baščaršiji. (HAS, ZF, ZFR-1208)

Trgovac i trgovački pomoćnik pred dućanom mehke robe. (HAS, ZF, ZFR-507)

Zaključak

Ovim radom nastojali smo ukazati kakav su položaj trgovački pomoćnici u Bosni i Hercegovini zauzimali na prijelomu devetnaestog i dvadesetog stoljeća, odnosno za vrijeme austrougarske uprave. Dostupna izvorna građa omogućila nam je da, u različitom omjeru, prikažemo pojedine segmente nastojanja pomoćnog trgovačkog osoblja da ostvari svoja radnička prava. Ona su se u osnovnom odnosila na regulisanje trajanja radnog vremena u trgovini i na osiguranje slobodnih dana.

Radnička štampa je sa izrazitim socijalističkom notom donosila prikaze teškog i, u nekim slučajevima, nehumanog položaja koji su trgovački pomoćnici imali u trgovačkim radnjama. Pa ipak, u značajnoj mjeri poslužila nam je za formiranje cjelokupne slike teme ovoga rada. Ovdje ćemo navesti i osnovne zaključke našega istraživanja. Pokret trgovačkih pomoćnika početkom dvadesetog stoljeća bio je dijelom opštег radničkog pokreta, kada su uslijed radničkog i sindikalnog organizovanja poduzete akcije za ostvarivanje njihovih prava. Nositac ovih aktivnosti bio je Savez trgovačkih namještenika. On je nastojao afirmisati pomoćno trgovačko osoblje da napusti pojedina nacionalna i konfesionalna društva i udruži se u jedno, radničko i interkonfesionalno, udruženje. Ukoliko se u obzir uzme ukupan broj trgovačkih pomoćnika i broj članova Saveza do kraja austrougarske uprave, jasno je da nije bilo prevelikog uspjeha u pridruživanju pomoćnika ovom Savezu. Međutim, bez obzira na tu činjenicu uspjelo se ostvariti nekoliko važnih ciljeva i koliko-toliko poboljšati položaj pomoćnika.

U tom kontekstu, vrijedi istaknuti kakvu je ulogu vlast imala u ovim procesima. Može se zaključiti kako je ona, iako nominalno naklonjena interesima trgovackog sloja, donoseći pozitivna rješenja u korist trgovackih pomoćnika, doprinijela ozakonjenju pojedinih prava koja su se ticala ograničenja radnog vremena, zatvaranja trgovina u 19 sati, kao i osiguranja slobodnog dana u sedmici. Posebno je važna bila naredba Zemaljske vlade iz 1916. godine, kojom je svim pomoćnicima koji su bili u ratu omogućeno da se po završetku vojne obaveze vrate na svoja radna mjesta. Naravno da su ovakve odluke vlade bilo uzrokovane opštim razvojem stvari i djelatnošću radničkog pokreta u Monarhiji, kao i donošenjem istih odredbi u drugim dijelovima države.

Korišteni izvori i literatura

Neobjavljeni arhivska grada:

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (1879-1918) (ZVS)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo

Fond Udruženje trgovaca za grad i srez sarajevski (UTGSS)

Zbirka fotografija (ZF)

Objavljeni izvori:

Izvještaj bosansko-hercegovačkog trgovackog društva u Sarajevu za godinu 1911, Tiskara „Sarajevoer Tagblatt”, Sarajevo, 1912.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska tiskara, Sarajevo, 1883.

Štampa:

Sarajevski list, Sarajevo: 1896, 1903, 1905, 1912, 1914, 1916.

Novi Vakat, Sarajevo: 1913.

Trgovačko-zanatlijski glasnik, Sarajevo: 1911, 1912, 1913.

Glas slobode, Sarajevo: 1910, 1911, 1912, 1914.

Literatura:

Filan, Kerima: „Iz svakodnevnice osmanskog Sarajeva: druženja i razonode”, *Anal Gazi Husrev-begove biblioteke*, svežak 17, br. 31, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2010.

Hadžibegović, Iljas: *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

Karabegović, Ibrahim: „Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za pročavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, godina II, br. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1966.

Kasumović, Amila: „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878-1914)”, *Historijska traganja*, br. 14, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2014.

Kasumović, Amila: *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Udrženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, Sarajevo, 2016.

Kreševljaković, Harđija: *Izabrana djela II. Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Pejanović, Đorđe: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Veselin Ma-sleša, Sarajevo, 1961.

Sa nepoznatih stranica. Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava, Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, Republički odbor za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1964.

Šarac, Nedim: *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955.

Šarac, Nedim: „Kratak pregled razvoja pojedinih strukovnih saveza do 1919. godine”, *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*, Vijeće saveza sindikata Bosne i Hercegovine. Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini „Mićo Sokolović”, Sarajevo, 1977.

Younis, Hana: *Od dućana do pozorišta. Sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Univer-zitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017.

Sindikat u socijalističkom samoupravljanju

Iskustvo bosanskohercegovačkog sindikata trgovaca, ugostiteljskih i turističkih radnika i *nepravilan* položaj radnica (1947–1962)

dr.sc. Dženita Sarač-Rujanac

Apstrakt: U radu se autorica hronološki osvrnula na razvoj radničkog pokreta i sindikalnog organiziranja u Bosni i Hercegovini od njegovih začetaka krajem 19. stoljeća do 1990. godine, oslanjajući se na brojnu dostupnu i relevantnu literaturu. Ukažala je posebno na položaj, organizaciju i djelovanje sindikata u sistemu radničkog samoupravljanja, povijesnom periodu koji se nerijetko naziva i zlatnim dobom sindikata. U drugom dijelu članka, na osnovi dostupne arhivske građe, ukazano je na organizaciju, način rada i ključna polja djelovanja Sindikata trgovaca i ugostiteljskih radnika Bosne i Hercegovine od konca 1940-ih do početka 1960-ih godina. Iz ovih dokumenata razaznaje se širi političko-ekonomski kontekst i otkrivaju ključni problemi radnika zaposlenih u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu koji su istovremeno problemi društvene zajednice općenito. Važno pitanje koje se nametnulo bilo je pitanje žena radnica, pri čemu se uočavaju značajne poteškoće i problemi njihove zamišljene ekonomske emancipacije. Bile su prisutne brojne nepravilnosti i nedosljednosti u odnosu prema radnicama, neusklađenost pravnih okvira i prakse koji su opterećivali njihov ionako težak položaj. Sindikat je raspravljao o tome, donosio zaključke o potrebi prevazilaženja takvog stanja, zaostale, malograđanske svijesti i usvajao konkretnе smjernice insistirajući na poštivanju, ali i unapređenju postojeće zakonske regulative.

Ključne riječi: radnici, radnički pokret, sindikat, trgovina, socijalističko samoupravljanje, odbor, žene, drugarice

Radnički pokret i sindikat u Bosni i Hercegovini u dugom 19. i kratkom 20. stoljeću

Danas vrlo respektabilan član Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju formiran je daleke 1958. godine. Prvobitno je odlukom CK KPJ 1949. godine pri republičkom Centralnom komitetu osnovano historijsko odjeljenje koje je 1954. godine preraslo u arhiv koji će na osnovi Zakona o organizaciji naučnog rada, odlukom Izvršnog vijeća NR BiH, postati Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta. Njegov primarni zadatak bilo je „podsticanje i organi-

zirano proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od njegovih početaka do našeg vremena.” Pri tome, polazilo se od činjenice da je razvoj „revolucionarnog radničkog pokreta” od perioda austrougarske okupacije, tokom proteklih šest decenija itekako važan, ali da pitanja iz ovog domena „nisu istražena i naučno osvijetljena, niti su ispitani uzroci i posljedice svih tih kretanja, njihova uslovljenošć i međusobna povezanost.”¹

Saradnici Instituta u narednom periodu svoj istraživački rad posvetili su upravo radničkom pokretu, historijskom kontekstu u kojem se prepoznaju njegove prve naznake, elementima koji su bili presudni u njegovom nastanku i postepenom razvoju. Nastojali su utvrditi što je to sve utjecalo na njega, ko su njegovi začetnici, ko nosioci, kako se razvijao, jačao, što je pozitivno, a što negativno utjecalo na njegovu dinamiku. Pri tome, prepoznavali su specifične faze njegovog razvoja, različite načine djelovanja i organiziranja. Posebna pažnja bila je posvećena sindikatima, njihovoj ulozi u društvu te značaju, specifičnostima i povijesnim dometima, njihovoj transformaciji, socijalnom ali i političkom značaju, utjecaju aktualnih političkih elita na njihov rad, povezanost s komunističkom idejom i partijskim članstvom itd.²

Vrlo je značajno istraživanje radničkog, tj. sindikalnog organiziranja³ Ahmeda Hadžirovića, Ilijasa Hadžibegovića, Nikole Babića, Ibrahima Karabegovića, Envera Redžića, Nevenke Bajić, Budimira Miličića i drugih. Napisane su brojne studije, članci i monografije, koji tretiraju određene tematske i vremenske segmente ove složene problematike. Oni ukazuju na povijesni kontekst u kojem se *rađa* radništvo u Bosni i Hercegovini kao i njihova prva udruženja koncem 19. stoljeća, s istim društvenim zadatkom koji i danas imaju sindikalne organizacije. Cilj je bio da se jednim sinhroniziranim glasom suprotstave radničkoj eksploraciji i kršenju prava radnika, da se postignu što bolji uslovi rada, uspostavi transparentan sistem plaća i nadoknada, radnog vremena i slično, te da se sve to precizira ugovorom koji bi obvezivao obje strane, i radnike i poslodavce.

1 Prilozi, br. 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1965, 489-491.

2 Institut za istoriju radničkog pokreta početkom 1973. godine prerasta u Institut za istoriju. Njegova programska orijentacija je znatno proširena na „istoriju naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije kao i ostalih naroda čija je prošlost vezana za istoriju Bosne i Hercegovine od doseljenja Slovena na ovaj prostor do danas.” Prilozi, br. 9, Institut za istoriju, 1973, 9.

3 U ovom radu ukazujemo na radnički pokret kao progresivni povijesni proces u kojem nakon prvobitne faze spontanog nezadovoljstva i sporadičnog otpora radnika, njegovu pokretačku snagu predstavljaju udruženja, tj. sindikati koji povezuju, koordiniraju i usmjeravaju radničke aktivnosti. Stoga se u radu radnički i sindikalni pokret uglavnom koriste kao sinonimi. Međutim, teorija društvenih pokreta ipak pravi razliku između radničkog pokreta kao šireg, sveukupnog pokreta koji obuhvata sveukupnost radničkih organizacija i, na drugoj strani, sindikalnog pokreta kao užeg pojma koji teži većoj koheziji i jačem unutarnjem jedinstvu nego radnički pokret. Benisa Bibuljica, *Problemi i perspektive sindikalne politike u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori*, magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek politologija, 2020, 22. Dostupno na: <https://fpn.unsa.ba/b/> (Pristupljeno: 26. 3. 2023)

U uslovima u kojima su radnici bili podcjenjeni, izrabljivani i minimalno plaćeni, suočeni sa svakodnevnom samovoljom i silom poslodavaca, u odsustvu bilo kakvih pravnih okvira koji bi zakonski regulirali njihov status i štitili njihov položaj, pojavljuju se sve učestalije reakcije radnika protiv kojih su poslodavci i vlast, pomoću policije i vojske, primjenjivali različite nasilne i represivne mjere. Prve radničke asocijacije formiraju se na humanitarnoj osnovi, s ciljem međusobnog socijalnog potporaganja i kvalitetnijeg popunjavanja slobodnog vremena i kulturne naobrazbe. Takva su bila prva udruženja grafičkih radnika (Tipografsko bolesničko i potporno društvo), udruženje željezničara, mašinovođa, a potom i druga 1880-ih i 1890-ih godina. Međutim, uslijed velikog nezadovoljstva radnika, kao „izraz njihovog svjesnog djelovanja na popravljanju svog položaja,” vremenom jača njihova uloga. Sindikati postaju *borci za radnička prava* pri čemu je bila nužna koordinacija između njih. Do povezivanja brojnih i različitih radničkih druženja koja su godinama čekala na odobrenje vlasti i legalizaciju, došlo je tek 1905. godine kada „radnički sindikati postaju sastavni dio stvarnosti” Bosne i Hercegovine. Prvi veliki radnički zbor, radnička skupština održana je u Sarajevu 27. augusta 1905. godine i na njoj je donesena odluka da se organizira Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu. Kao centralno sindikalno tijelo on je trebao u narednom periodu povezivati i usmjeravati djelatnost sve većeg broja radničkih udruženja pa i inicirati različite propagandne aktivnosti, tarifne pokrete, demonstracije, štrajkove, proslave Prvog maja i slično. Nakon velikog majskog štrajka 1906. godine koji je započeo u Sarajevu, a proširio se na cijelu Bosnu i Hercegovinu, vlast je bila primorana 12. septembra 1906. godine zvanično potvrditi pravila Glavnog radničkog saveza (GRS) i pojedinih strukovnih saveza. U narednom periodu održat će se šest kongresa GRS, a 1909. pokrenut je i list *Glas slobode*. Iste godine u junu organizirana je i prva politička organizacija radničkog pokreta – Socijaldemokratska stranka – koja će biti u „tijesnom odnosu” s GRS-om. Međutim, iako je njihova aktivnost dovela do značajnih pozitivnih pomaka, postojali su brojni razlozi zbog kojih njihovo djelovanje nije naišlo na „punu i trajnu podršku eksploatisanih elemenata u društvu.”⁴

Ratne okolnosti dodatno su pogoršale njihov rad koji se tek od sredine 1917. godine počeo postepeno oporavljati da bi Glavni radnički savez krajem 1918. godine, u uslovima novoformirane Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, imao 15 822 članova. Nakon velikog februarskog štrajka u Sarajevu 1919. godine, 17. aprila održan je zaklučni kongres Glavnog radničkog saveza koji je raspravljaо o „sindikalnom ujedinjenju.” Delegati su usvojili odluku o prestanku rada Glavnog radničkog saveza kao samostalne organizacije i njegovom pristupanju Jedinstvenom radničkom sindikatu Jugoslavije. Isti dan održan je i Šesti zaklučni kongres Socijaldemokratske partije kao „predstavnika cijelokupnog proletarijata ovih zemalja” koji je također donio odluku o ujedinjenju na državnom nivou. Na Kongresu ujedinjenja 19. aprila 1919. godine formirana je Socijalistička radnička partija Jugoslavije / komunista (od jula 1920.

4 O osnovnim karakteristikama radništva u uslovima smjene vlasti, još dominirajućih kmetskih odnosa, izrazite nepismenosti, siromaštva, privredne zaostalosti i inostranog izrabljivanja vidjeti opširnije: Ilijas Hadžibegović, „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata”, u: *Tito, radnička klasa i sindikati. Saopštenja sa naučnog skupa „Tito, radnička klasa i sindikati” održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu*, (ur. Čedo Maleš), Beograd: Radnička štampa, 1979, 50-64.

Komunistička partija Jugoslavije – KPJ), dok je 22. i 23. aprila održan i Kongres sindikalnog ujedinjenja sa centralnim rukovodstvom za cijelu zemlju.⁵

Dalji razvoj radničkog pokreta i djelovanje sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini mora se promatrati u širem, jugoslovenskom kontekstu i u spremi sa aktivnošću KPJ, tj. aktivnosti komunista koji su nerijetko bili najagilniji članovi sindikata. Međutim, Obznanom vlade Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca od 29. decembra 1920. i Zakonom o zaštiti države 2. augusta 1921. godine zabranjena je „svaka komunistička i druga rastrojna propaganda.” Zabranjene su njihove „organizacije, zatvorena njihova zborišta, zabranjene njihove novine i svi drugi spisi koji bi mutili mir i spokojstvo Države.” Međutim, u maju 1921. godine odboren je rad nezavisnim sindikatima i Centralnom radničkom sindikalnom vijeću Jugoslavije uz uslov da budu politički neutralni. Naredni, međuratni period bio je obilježen ne samo strogom kontrolom i represijom vlasti, već i unutrašnjim neslaganjem sindikalnog pokreta, sporom između socijalista i komunista, tj. reformista i revolucionara oko brojnih suštinskih pitanja. Komunisti su svoje ilegalno djelovanje nastavili kroz Nezavisne sindikate koji će biti zabranjeni 1924. godine, a tokom 1920-ih odvijali su se neuspješni pregovori o zajedničkoj platformi i ujedinjenju.

Zabrane, kontrola i represija u to vrijeme nisu se dosljedno provodili u cijeloj Jugoslaviji pri čemu je Bosna i Hercegovina bila područje gdje su se one rigoroznije i intenzivnije primjenjivale. Nakon Šestostajanarske diktature 1929. godine odobrenje za rad imali su samo Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), Opšti radnički savez (ORS) kao i Savez grafičara i Savez bankovnih i trgovačkih činovnika. U Bosni i Hercegovini u tom periodu radnički pokret ima svoje specifičnosti, a na njenoj teritoriji djeluju sve tri vrste sindikata: reformistički sindikati (s Pokrajinskim odborom URSS za BiH i ORS), nacionalni (HRS, Jugoslovenski nacionalni sindikat) kao i režimski sindikati (Jugoslovenski radnički savez – JUGORAS).⁶

Komunistička partija je u tom periodu u potpunosti ostala izlovana od radničkih masa što je bila posljedica „nepravilnosti u radu na sindikalnom polju, sektašenja i potcenjivanja tog rada” od strane njenog članstva. Na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1934. usvojena je odluka o snažnijem uključivanju partijskog članstva u sindikate što nije bilo blagonaklono prihvaćeno od Predsjedništva URSSJ, dok ni sami komunisti, brojčano izrazito

5 Opširnije vidjeti: Nedim Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Narodna prosvjeta, 1955. i Nikola Babić, „Doprinos radničkog pokreta Bosne i Hercegovine stvaranju jedinstvenog radničkog pokreta”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 114-126.

6 O tome: Ahmed Hadžirović, „Sindikalni pravci i organizacije u Bosni i Hercegovini 1935-1941”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 290-324.

slabi u Bosni i Hercegovini, sve do početka 1939. godine ne provode ozbiljno ovu direktivu.⁷ Istovremeno 1930-ih godina, formirane su zadružne organizacije među kojima se posebno isticao Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika pri čemu su, uprkos njihovom „buržoaskom karakteru” i ograničenom polju djelovanja, ove organizacije omogućavale određen vid radničkog, tj. sindikalnog djelovanja.⁸

Aktivnost sindikata bila je prekinuta njemačkom i talijanskom okupacijom, dok će tek koncem Drugog svjetskog rata postepeno njihove aktivnosti biti obnovljene. Međutim, sada, u značajno izmijenjenim političkim okolnostima, promijenjen je njihov položaj i značaj, odnos prema vlasti, dominirajućem ideološkom konceptu. Mijenja se njihova organizacija i način djelovanja. Sindikalne organizacije kao legitimni predstavnici radničke klase dobivaju istaknuto mjesto u sveukupnoj transformaciji, tj. nastavku *revolucije* koja se provodila svim sredstvima i na svim poljima, sada, u miru. *Revolucionarni sindikati* su, u skladu s forsiranom i diseminiranom marksističkom ideologijom, trebali značajno pomoći u ostvarivanju boljih socio-ekonomskih uvjeta života i uspostavljanju *pravednijeg i prosperitetnijeg društva* u kojem država ima ključnu ulogu, a komunistička partija u državi.

U januaru 1945. godine održan je osnivački kongres Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije (JRSNJ), tj. Prva opštezamaljska sindikalna konferencija za

7 O radničkom pokretu u međuratnom periodu opširnije: Ibrahim Karabegović, „Glas slobode – prvo radničko glasilo u Bosni i Hercegovini”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 182-219; Ahmed Hadžirović, „Djelovanje i uticaj Komunističke partije Jugoslavije na sindikalni pokret između dva svjetska rata”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 220-257; Uroš Nedimović, „Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini od 1921. do 1929. godine”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 258-289.

8 Goran Musić u članku u kojem govori o međuratnom zadrugarstvu, skreće pažnju na pohvalnu savremenu tendenciju u izučavanju. Pored dosadašnjeg istraživanja učešća žena u NOP-u i njihovih aktivnosti u okviru Antifašističkog fronta žena, tj. organiziranja žena i feminističkih krugova pod pokroviteljstvom države u razdoblju socijalizma, jača interesovanje za historiju feminističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata, ženske organizacije čije su aktivistkinje poticale iz gornjih slojeva društva, feminizaciju administrativnih poslova početkom 20. stoljeća, izradu biografija istaknutih feminističkih aktivistkinja i slično. Goran Musić, „Službenice, potrošačice i komunistkinje: zadruge uredskih radnica u Jugoslaviji između dva rata iz rodne perspektive”, u: *Socijalna demokratija u Bosni i Hercegovini. Historijski pogledi i razmatranja za budućnost*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, (ur. Alberto Sasso i Nermin Kujović), 2020, 80-87.

Jugoslaviju i formiran je Centralni odbor.⁹ Nedugo zatim, 29. aprila 1945. godine formiran je Privremeni izvršni Zemaljski odbor JRSNJ za Bosnu i Hercegovinu.¹⁰ Prvi kongres JRSNJ za Bosnu i Hercegovinu održan je od 1. do 3. septembra 1946. godine u Sarajevu.¹¹

Sindikat u *administrativnom i samoupravnom socijalizmu*

U uslovima *obnove i izgradnje* novoformirane države, ubrzane industrijalizacije i elektrifikacije kao preduslova sveukupne modernizacije, ovako organizirane sindikalne organizacije imale su i „prvorazredni i osnovni politički zadatak” da *emancipiraju, privole „radničku klasu”* za socijalizam, potaknu njenu mobilizaciju i učešće u složenom procesu izgradnje novog sistema i nove države. U uslovima strogog centralizma (etatizma), tj. administrativnog socijalizma postepeno se stvarala čvrsta ideološka, kadrovska i akcionala spona u trouglu država-partija-sin-

⁹ Vidjeti: Života Kamperelić, „Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva”, u: *Tito, radnička klasa i sindikati. Saopštenja sa naučnog skupa „Tito, radnička klasa i sindikati” održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu* (ur. Čedo Maleš), Beograd: Radnička štampa, 428-435. i Dušan Bogdanov, „Tito i kongres Saveza sindikata Jugoslavije”, u: *Tito, radnička klasa i sindikati. Saopštenja sa naučnog skupa „Tito, radnička klasa i sindikati” održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu* (ur. Čedo Maleš), Beograd: Radnička štampa, 436-445. Prvi kongres jedinstvenih sindikata Jugoslavije održan je od 24. do 28. oktobra 1948. godine u Beogradu kada je preimenovan u Savez sindikata Jugoslavije. U usvojenoj Rezoluciji bilo je navedeno da sindikat ima važnu ulogu u izgradnji privrede, poboljšanju životnog standarda i zaštite na radu, te reguliranju socijalnog osiguranja radnika ali i njihovom ideološko-političkom i kulturnom radu. U narednom periodu, svake četiri godine kao i partijski, održavani su sindikalni kongresi: Drugi 1951, Treći 1955, Četvrti 1959, Peti 1964, Šesti 1968, Sedmi 1974, Osmi 1978, Deveti 1982. i Deseti kongres 1986. godine.

¹⁰ Raif Dizdarević, „Sedamdeset godina sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine i trideset godina njegovog djelovanja i socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 25.

¹¹ Drugi kongres sindikata BiH održan je 1949. godine, dok će odlukom Trećeg kongresa SSJ-a 1955. godine najviši organi republičkih saveza sindikata umjesto kongresa preuzeti organiziranje skupštine. U narednom periodu bilo je organizirano šest godišnjih skupština i to u aprilu 1956, aprilu 1957, maju 1958, aprilu 1959, oktobru 1961. i decembru 1964. godine. Na kongresu SSJ-a 1968. data je mogućnost da sindikalne organizacije donose svoje statute, a najviši organi republičkih saveza sindikata ponovno postaju kongresi. Treći kongres saveza sindikata Bosne i Hercegovine održan je od 28. do 30. maja 1969. godine u Sarajevu. Slijedili su Četvrti kongres (18-20. novembar 1974), Peti (30-31. oktobar i 1. novembar 1978), Šesti (8-9. oktobar 1982), Sedmi (28-29. mart 1986) i Osmi kongres (30-31. mart i 1. april 1990). Koncem 1990. godine u Bosni i Hercegovini djelovalo je 5100 sindikalnih podružnica, 32 gradska sindikata, 109 općinskih sindikalnih vijeća, Gradske vijeće Sarajeva i 9 međuopćinskih vijeća. *100 godina sindikata u Bosni i Hercegovini (1905-2005. godine)*, Sarajevo: Savez sindikata Bosne i Hercegovine, 2006, 27-39.

dikat pri čemu su se gubile do tada vidljive republičke specifičnosti u djelovanju radničkog, tj. sindikalnog pokreta i odnosu vlasti prema njemu. KPJ je označena kao avangarda radničke klase koja gradi sistem, a sindikat kao organizacija radničke klase, kao ključno oruđe njene akcije u socijalizmu. Pri tome, dalji razvitak sindikalnog pokreta direktno je bio povezan sa razvojnim fazama kroz koje je prolazio jugoslovenski socijalizam.¹²

Upravo se u prvim godinama poslije rata posebno propagiralo udarništvo kojim se radničkim organizacijama, sindikatima i pojedincima obezbjeđivala slava istaknutih pregalnika i revolucionara, pri čemu se dosljedno pratio sovjetski model.¹³

U uslovima nove političke krize izazvane sukobom Tito-Staljin 1948. dolazi do značajne preorientacije jugoslovenskog puta u komunizam, izmjene i redukcije prvog Petogodišnjeg plana privrednog razvoja. Međutim, značaj radničke klase, radničkog udruživanja i sindikata sve se više ističe u kontekstu postepene zamjene državnog socijalizma novim, onim u kojem dominira radničko samoupravljanje koje se, iz pozicije povijesnog rezultata, s pravom može nazvati jednim u nizu specifičnih jugoslovenskih eksperimenata. Nakon tzv. predsamoupravne faze (1945-1950) slijedi samoupravni period u kojem, u kontekstu zamišljenog radničkog samoupravljanja, radnici više nisu bili samo *udarnici* s jasnim radnim zadacima, nego su preko radničkih savjeta trebali učestvovati u rukovođenju preduzećem u kojem su bili zaposleni. Na drugoj strani, sredstva za proizvodnju koja su 1940-ih godina nizom zakona postala državna svojina se *podruštvljavaju*, tj. postaju društvena svojina koju preuzimaju neposredni proizvođači.

Obrisi radničkog samoupravljanja najavljeni su prvo na sjednici Privrednog savjeta i Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije u maju 1949. godine. Koncem decembra 1949. godine usvojena su *Uputstva za osnivanje radničkih savjeta*, što je značajno precizirano *Osnovnim zakonom o upravljanju gospodarskim preduzećima i višim privrednim udruženjima* koji je usvojila Narodna skupština FNRJ 27. juna 1950. godine.¹⁴

Radničko samoupravljanje i društvena svojina uklapali su se u zamišljeni koncept odumiranja države i njene centralne rukovodeće uloge u društvu što je istovremeno trebalo ojačati zainteresiranost radnika za proces i rezultate proizvodnje u koje su bili uključeni.¹⁵ Došlo je do

¹² Vidi: Belma Buljubašić, „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH”, u: *Lice i naličje socijalne pravde* (ur. Svetlana Nedimović), Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, 2014, 16-18.

¹³ Vidjeti npr.: „Pojam udarništva”, *Oslobođenje*, 27. 4. 1946, 4; „Proglašenje udarnika na gradnji elektrocentrale u Bogatićima”, *Oslobođenje*, 19. 1. 1947, 10; „Postavljanjem normi radni kolektiv u Bogatiću ubrzao izgradnju hidrocentrale”, *Oslobođenje*, 13. 4. 1947, 3.

¹⁴ Mitar Miljanović, „Trideset godina društvene akcije sindikata u socijalističkoj Bosni i Hercegovini (1945-1975), u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975.* (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 331.

¹⁵ O tome opširnije: Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla, uspon, kriza i pad*

organiziranja radničkih savjeta, kao „društvenih organa upravljanja“ koji se prvi put formiraju 1949. godine usvajanjem Upute o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća od 23. decembra 1949. koju je Centralni odbor Saveza sindikata Jugoslavije dostavio glavnim odborima republičkih sindikata.¹⁶ Pri tome Partija je bila inicijator „ovog demokratskog iskoraka u upravljanju gospodarstvom“ dok je samo organiziranje radničkih savjeta prepusteno sindikatima koji su u tom periodu širili polje svog rada i jačali tako svoju društveno-socijalnu ulogu.¹⁷

Samoupravljanje kao ustavni princip našao je svoje mjesto u Ustavnom zakonu 1953. godine. U članu 1. FNRJ je definirana kao socijalistička demokratska država u kojoj vlast, za razliku od Ustava 1946., sada pripada ne narodu, nego radnom narodu koji postaje nosilac suvereniteta. U sastav savezne skupštine ušlo je i Vijeće proizvođača.¹⁸

Drugi ustav Jugoslavije iz 1963. godine često se u literaturi naziva poveljom samoupravljanja zbog njegove proklamacije samoupravljanja kao fundamentalnog socijalnog okvira jugoslovenske integracije koji se trebao primijeniti u svim sferama. U članu 1. ovog ustava Jugoslavija se navodi kao socijalistička država, zasnovana na vladavini radnog naroda i samoupravljanja. Društvena svojina navedena je kao osnovni oblik svojine, dok su radnički savjeti konstitucionalizovani.¹⁹

Ovaj ustav definirao je sindikat kao organizaciju s dobrovoljnim članstvom, tj. bilo je istaknuto da se „u socijalističkim društvenim odnosima i uslovima društvenog samoupravljanja...“

Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990), Zagreb: Prometej, 2003.

- 16 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Glavni odbor sindikata trgovačkih, ugostiteljskih i turističkih radnika i namještenika (RO STUTR), kutija br. 1, Izvještaj o radu Zemaljskog odbora Sindikata radnika i službenika trgovinskih preduzeća za BiH za 1951. godinu podnesen na Zemaljskoj skupštini 5. maja 1952.
- 17 Radelić ističe da se organiziranje radničkih savjeta treba shvatiti kao eksperiment KPJ koja se suočila sa ozbilnjom privrednom, ali i političkom krizom nakon 1948. godine. Nastojeći napraviti odmak od sovjetskog uzora, naglasiti demokratičnost Jugoslavije i istovremeno povećati odgovornost i inicijativu radnika, nova orijentacija partijskog rukovodstva u početku nije imala jasne obrise niti intenciju da mijenja cijelokupni sistem. Zadatak radničkih savjeta bio je prvenstveno „povećati proizvodnju po svaku cijenu,“ pri čemu će tek kasnije biti shvaćeni kao nukleusi novog socijalističkog uređenja. Iako su radnički savjeti vremenom postali sve obligatorijni Radelić ističe da su, uprkos tome što su upravni odbori bili njihov operativni organ koji je birao radnički savjet, njihove stvarne nadležnosti bile vrlo male. Zdenko Radelić, „Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta. Radnički savjeti u 1949. i 1950. godini“, u: Časopis za suvremenu povijest, vol. 22, br. 3, 1990, 69-77.
- 18 Vidi opširnije: *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Saveznim organima vlasti*, Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1953.
- 19 Goran Marković, „Dostignuća samoupravljanja u Jugoslaviji“, u: *Socijalna demokratija u Bosni i Hercegovini. Historijski pogledi i razmatranja za budućnost*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, (ur. Alberto Sasso i Nermin Kujović), 2020, 100-106.

vljanja radni ljudi dobrovoljno udružuju u sindikate radi što neposrednije saradnje u ostvarivanju i razvijanju socijalističkih društvenih odnosa i društvenog samoupravljanja, u usklađivanju svojih pojedinačnih i zajedničkih interesa sa opštim interesima, u ostvarivanju načela raspodele prema radu i u osposobljavanju radnika za rad i upravljanje, kao i radi preduzimanja inicijative i mera za zaštitu svojih prava i interesa i radi poboljšavanja svojih životnih i radnih uslova, razvijanja solidarnosti, usklađivanja mišljenja i međusobnih odnosa i rešavanja drugih pitanja od zajedničkog interesa.”²⁰ Ključne odredbe ovih saveznih ustava bile su prenesene i na ustave Narodne Republike Bosne i Hercegovine.²¹

Godine 1965. usvojen je Osnovni zakon o radnim odnosima koji je precizirao osnovne postulate radnog odnosa, prava i dužnosti radnika u socijalističkom samoupravljanju. Ovo pitanje bilo je jedno od onih o kojem su vođene diskusije tokom višegodišnje ustavne i privredne reforme 1960-ih i početkom 1970-ih godina kada se osjeća puna politička mobilizacija sindikalnog članstva na dosljednoj realizaciji reforme. Izmjene u domenu radništva regulirane su tzv. radničkim amandmanima (XX-XLII) usvojenim 1971. godine. Njima je osnovna organizacija udruženog rada definirana kao osnovni oblik udruživanja i organ помоћу kojeg su radnici trebali neposredno odlučivati o uslovima, načinu i rezultatima rada. Amandmani su svoje mjesto našli u posljednjem jugoslovenskom ustavu iz 1974. godine koji je, između ostalog, precizirao da se u okviru republičkih, pokrajinskih i opštinskih skupština imaju organizirati i vijeća udruženog rada, koja će biti predstavnici radnog naroda. Ustav SFRJ iz 1974. dao je svojevrsnu definiciju i postavio osnovni okvir djelovanja sindikata:

„Radnici dobrovoljno organizovani u sindikat kao najširu organizaciju radničke klase bore se: za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa i odlučujuću ulogu radnika u upravljanju društvenom reprodukcijom; za ostvarivanje interesa i samoupravnih i drugih prava radnika u svim oblastima rada i života, za osiguranje ravnopravnosti radnika u udruživanju rada i sredstava, sticanju i rasподjeli dohotka, te utvrđivanju zajedničkih mjerila za raspodjelu prema rezultatima rada za samoupravno povezivanje i integrisanje različitih oblasti društvenog rada, za razvijanje proizvodnih snaga društva i podizanje produktivnosti rada, za samoupravno usklađivanje pojedinačnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, za podizanje obrazovanja radnika i osposobljavanje radnika za vršenje samoupravnih i drugih društvenih funkcija, za demokratsko predlaganje i utvrđivanje kandidata za delegate u organe upravljanja u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i kandidata za delegacije u tim organizacijama i zajednicama i delegate u skupštine društveno-političkih zajednica, za najšire učešće radnika u vršenju funkcija vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, za ostvarivanje interesa radničke klase u kadrovskoj politici, za zaštitu prava radnika, za obezbjeđivanje socijalne sigurnosti i razvoj

²⁰ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd: Sedma sila, 1963.

²¹ O republičkim ustavima kao transmisiji saveznog vidjeti: Dženita Sarač-Rujanac, „Ustavi iz 1963. i 1974. kao uvod u fazu zrelog socijalističkog samoupravljanja i prirodan hod ka ravnopravnosti”, u: Zbornik radova sa međunarodne konferencije Ustavnost Bosne i Hercegovine kroz historiju, Sarajevo 23. 11. 2021, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022, 165-207.

životnog standarda radnika, kao i za razvijanje i jačanje solidarnosti i podizanje klasne svesti i odgovornosti samoupravljača.”²²

„Vladajući položaj radničke klase i svih radnih ljudi,” njihova prava i dužnosti, osnovnim organizacijama udruženog rada kao „samostalnoj samoupravnoj organizaciji radnika povezanih zajedničkim interesima,” pa i njihovim delegacijama u skupštinama društveno-političkih zajednica koji su preko njih „odlučivali o pitanjima koja su se odnosila na zajedničke interese i potrebe udruženog rada i radnih ljudi,” definiran je Zakonom o udruženom radu koji je usvojila Skupština SFRJ 25. novembra 1976 godine. Član 36. Zakona kaže:

„U ostvarivanju svojih ustavom utvrđenih prava i obveza sindikat pokreće inicijativu za poduzimanje mjera i poduzima mjere kojima se osigurava da radnici ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i da odlučuju o drugim pitanjima svoga društveno-ekonomskog položaja. Sindikat ima pravo pokretati inicijativu i davati prijedlog za zaključivanje samoupravnog sporazuma te pokrenuti postupak za ponovno razmatranje zaključenih samoupravnih sporazuma, ako smatra da se njima povređuju samoupravna prava radnika i društveno-ekonomski odnosi utvrđeni ustavom. Sindikat sudjeluje u postupku zaključivanja samoupravnog sporazuma kojim se uređuju međusobni odnosi radnika u radu ili utvrđuju osnove i mjerila za raspoređivanje dohotka i raspodjelu sredstava za osobne dohotke i potpisuje taj sporazum. Ako se u organizaciji udruženog rada odlučuje o pitanjima koja se odnose na samoupravna prava radnika, na materijalni položaj i interes radnika i organizacije udruženog rada, te ako u procesu odlučivanja treba uskladiti interes i stavove jednog dijela radnika s interesima većine radnika u udruženom radu, organi u organizacijama udruženog rada dužni su sindikatu omogućiti da sudjeluje u razmatranju tih pitanja, razmotriti svaki njegov zahtjev, zauzeti stav o zahtjevu i ako se njegov zahtjev odbije obavijestiti ga o razlozima odbijanja. Ako u organizaciji udruženog rada nastane spor između radnika pojedinih dijelova organizacije odnosno radnika i organa organizacije i organa društveno-političke zajednice koji se nije mogao riješiti redovnim putem, sindikat ima pravo, na zahtjev radnika ili na svoju inicijativu, pokrenuti postupak za rješavanje nastalog spora.”²³

Prisutnost u javnosti brojnih sindikalnih organizacija koncem 1970-ih i tokom 1980-ih godina, sa značajnim materijalnim sredstvima i ljudskim resursima, bila je očita, ali je njihova društvena uloga bila očito nedostatna. Posebno je tokom 1980-ih godina došla do izražaja postojeća proturječnost „normativnog potencijala i faktičkog ostvarivanja nadležnosti.” Sindikalno rukovodstvo bilo je u uskoj sprezi i u zavisnosti od političkih struktura, tj. Saveza komunista i nije imalo autonomiju, a time ni snagu da ukaže na brojene nedosljednosti, postojeće kontradiktornosti i goruće probleme radništva. Problemi funkcioniranja postojećeg sistema odražavali su se na rad sindikata koji su se, u uslovima nepostojanja sopstvene političke platforme, i dalje grčevito držali već upitnog postulata o socijalističkom samoupravljanju kao modelu koji nema alternativu.

²² Vidi: *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Beograd: Rad, 1975.

²³ *Zakon o udruženom radu*, Zagreb: Vjesnik SSRNH, 1976, 24-25.

Koncem 1980-ih godina, u uslovima teške političke i ekonomске krize, sindikat je u „organizacionom, ali i političkom smislu pratio sudbinu države,” izvršio „potpuni zaokret u svojoj politici” i učestvovao u transformaciji „radništva u naciju.” Pojedini sindikati, u uskoj sprezi sa *rekonstruiranim* republičkim političkim rukovodstvima, prestaju propagirati klasnu solidarnost i aktivno učestvuju u procesu nacionalne homogenizacije. Radništvo, iako s „ograničenim manevarskim prostorom,” brojnim „obustavama rada” aktivno učestvuje u složenom društvenom procesu restauracije kapitalizma u kojem je „pod pritiskom tržišnog imperativa (...) progresivno gubilo svoje dotadašnje materijalne, institucionalne i političke oslonce.”²⁴

Godina 1990. bila je konac jedne povijesne faze razvoja radničkog pokreta i sindikalnog aktivizma čime se ulazilo u novu koja je obećavala demokratičnije uslove djelovanja i slabljenje političkog, tj. partijskog utjecaja na sindikat. Istovremeno, donijela je nove i brojne izazove karakteristične za društva u bolnoj tranziciji poput bosanskohercegovačkog.

Sindikat trgovачkih, ugostiteljskih i turističkih radnika u Bosni i Hercegovini

Jedinstveni sindikat Jugoslavije, tj. Savez sindikata Jugoslavije imao je svoje republičke ogranke u kojima je najviše upravno tijelo od 1946. do 1954. bio kongres, od 1955. godine skupština, a od 1968. ponovno kongres. Između dva kongresa republičkim organizacijama upravljao je Zemaljski odbor, od 1946. Glavni odbor, od 1952. Zemaljsko vijeće, od 1954. Republičko vijeće. Od 1971. do 1990. godine tu ulogu imalo je Vijeće Saveza republičkog sindikata s različitim specijaliziranim komisijama. Na čelu odbora bilo je predsjedništvo sa sekretarijatom i predsjednikom. Republički sindikati bili su članovi Narodnog fronta, tj. republičkog Socijalističkog saveza radnog naroda (1953). Činila ih je složena mreža okružnih, oblasnih, sreskih, kotarskih, općinskih i mjesnih sindikalnih podružnica koja se neprestano mijenjala. Strukovni sistem, tj. esnafsko udruživanje bilo je zamijenjeno tzv. industrijskim principom organiziranja pri čemu se udruživanje vršilo na nivou svakog preduzeća, odnosno poslodavca (radnici jednog preduzeća ili OOUR činili su jedan sindikat).²⁵

24 Mario Reljanović, „Položaj sindikata u SFRJ drugoj polovini 1980-ih”, u: *Gradove smo vam podigli. O protivrječnostima jugoslovenskog socijalizma*, (ur. Vida Knežević, Marko Miletić), Beograd: Centar CZKD Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2018, 57, 60-75; Sven Cvek, Snježana Ivčić, Jasna Račić, „Rad, klasa, nacija: radnički štrajkovi u Hrvatskoj 1990. godine”, u: *Gradove smo vam podigli. O protivrječnostima jugoslovenskog socijalizma*, (ur. Vida Knežević, Marko Miletić), Beograd: Centar CZKD Centar za kulturnu dekontaminaciju, 76-82. i Belma Buljubašić, „Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini. Između radničke klase i političkih elita”, u: *Socijalna demokratija u Bosni i Hercegovini. Historijski pogledi i razmatranja za budućnost*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, (ur. Alberto Sasso i Nermin Kujović), 2020, 61-62.

25 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Prijedlog zaključaka sa narednim zadacima Sindikata trgovinskih radnika, 21. 8. 1955.

Sindikatu je bila namijenjena „konstruktivna i graditeljska” uloga u društvu pri rješavanju „trajnih i trenutnih interesa radničke klase i radnih ljudi,” jačanja životnog standarda i zdravstvene zaštite, nivoa obrazovanja i kulture. Imao je značajnu ulogu u organiziranju večernjih škola, opismenjivanju stanovništva, različitih kurseva, organiziranju društvene ishrane, pomoći bolesnicima, obezbjeđenja smještaja, stambene izgradnje pa i organizacije godišnjih odmora i rekreacije.²⁶

Uzimajući u obzir složenu organizacionu mrežu u permanentnoj promjeni i dugi vremenski period, u ovom drugom dijelu rada pobliže ćemo ukazati na neke karakteristike i rad sindikata trgovačkih radnika u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1962. godine. Naime, informacije crpimo iz dokumenata koji su trenutno dostupni u Arhivu Bosne i Hercegovine u fondu Republičkog odbora sindikata trgovaca radnika i službenika za Bosnu i Hercegovinu.²⁷ Najveći broj dokumenata čine zapisnici i izvještaji Republičkog odbora, Predsjedništva, Sekretarijata, sreskih, općinskih i gradskih sindikalnih vijeća s njihovih redovnih sastanaka, godišnjih skupština, izbornih konferencija, plenarnih sjenica, njihove stenografske bilješke, nacrti tarifnih pravilnika i slično.²⁸

- 26 Predsjednik Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika na Godišnjoj skupštini u februaru 1955. godine dao je svojevrsnu definiciju sindikata i podukao šta su to njegovi zadaci u bosanskohercegovačkom društvu. Tom prilikom je rekao: „Kao masovna organizacija radnih ljudi sindikati prvenstveno razvijaju aktivnosti na podizanju ekonomskog, stručnog, političkog i kulturnog obrazovanja radnika. Dalji zadaci kao učestvovanje u donošenju tarifnih pravilnika i rješavanju ostalih pitanja koja se tiču materijalnog položaja radnih ljudi ili briga oko svakodnevnih potreba radnika kao razonode, odmora, njihovog kulturnog života itd. iscrpljuju veliki dio aktivnosti naših organizacija (...). Poslije oslobođenja zemlje od okupatora u sklopu promjena u našoj društvenoj i ekonomskoj izgradnji kod nas, promijenio se i karakter sindikata. Sindikati su davali svoj doprinos na najrazličitijim područjima društvene djelatnosti. Sjetimo se samo doprinosa u obnovi zemlje i ogromnih uspjeha radničke klase pod rukovodstvom Partije na industrijalizaciji gdje su sindikati pored Partije bili rješavajući faktor u organizovanju proizvodnje.” Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Stenografske bilješke sa godišnje skupštine Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH održane na dan 21. februar 1955.
- 27 Prvi Savez trgovackih namještenika formiran je u Sarajevu u augustu 1909. i jedan od prvih njegovih zahtjeva bilo je skraćivanje radnog vremena. Tokom 1911. i 1912. savez se širi i broj njegovih članova raste na 171. Nakon zabrane u maju 1913., tokom druge polovine godine obnavljaju se radnička udruženja pa tako 4. oktobra i Savez trgovinskih pomoćnika i privatnih činovnika. Nedim Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Narodna prosvjeta, 1955, 122, 171.
- 28 Najstariji poznati tarifni pravilnik u Bosni i Hercegovini jeste pravilnik mostarske štamparije Don Franje Miličevića iz 1888. godine koji je definirao uslove rada, radno vrijeme, visinu plate i slično. Nedim Šarac, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Narodna prosvjeta, 1955, 38.

Važno je istaknuti da je 1955. godine došlo do spajanja sindikata radnika trgovine, ugostiteljstva i turističke privrede u jedan sindikat.²⁹ Republički odbor bio je njegov ključni organ i koordinaciono tijelo između sreskih vijeća, tj. sreskih odbora sindikata trgovinskih i ugostiteljskih radnika i podružnica koji su bili nosioci osnovne aktivnosti sindikata. Godine 1957. sreski odbori bili su organizirani u Banja Luci, Tuzli, Brčkom, Doboju, Zvorniku, Sarajevu, Mostaru, Zenici i Trebinju, dok je djelovalo 5 opštinskih odbora i oko 360 podružnica.³⁰ Godine 1959. u Bosni i Hercegovini bilo je 10 sreskih i 4 opštinska odbora. Sreski odbori tada su bili organizirani u Banjoj Luci, Brčkom, Doboju, Goraždu, Jajcu, Mostaru, Prijedoru, Sarajevu, Tuzli i Zenici, a opštinski u Bosanskoj Gradišći, Prnjavoru, Travniku i Visokom, pri čemu je bilo 416 sindikalnih podružnica.³¹ Nekoliko godina kasnije, djelovalo je 6 opštinskih i 8 sreskih odbora ovog sindikata.³² Pored Republičkog odbora sindikatom je rukovodilo Predsjedništvo od 21 člana, Nadzorni odbor od 3 člana, kao i Sekretarijat. Pri tome, samo su predsjednik i potpredsjednik bili plaćeni za svoj posao i imali svoje kancelarije.³³ Naredne godine, 1958. Predsjedništvo je brojalo 25 članova, a Sekretarijat je imao 9 članova.³⁴

Bilo je očito da trgovina u *novom privrednom sistemu* ima važnu ulogu i da kao privredna grana „postaje sve značajniji faktor u obezbjeđivanju uslova našeg budućeg razvoja.“ Pri tome, podizanje životnog standarda kojem se težilo stavljalio je pred trgovinu „ozbiljnije i odgovornije zadatke.“ Prioritetni zadaci bili su „unapređenje trgovinske mreže, usavršavanje njenog načina poslovanja i podizanje na savremeniji nivo i potpunije snabdijevanje robom

29 Za predsjednika Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije za BiH imenovan je Emil Zrelec, a potpredsjednikom Džihad Burazerović. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa zajedničke sjednice Republičkog odbora Sindikata trgovinskih radnika za BiH i Republičkog odbora ugostiteljskih radnika za BiH 24. 10. 1955.

30 Sreski odbori nisu bili oformljeni u Bihaću, Prijedoru, Derventi, Jajcu, Livnu i Goraždu. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Izvještaj o radu u 1957. godini (Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, Republički odbor Sarajevo), decembar 1957. U izvještaju s konca 1957. navodi se da u Bosni i Hercegovini postoji 5261 prodavnica, pri čemu je bilo organizovano 408 sindikalnih podružnica, 5 opštinskih odbora i 9 sreskih. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Informacija o organizacionom stanju ugostiteljske i trgovačke mreže sindikalnih organa i organizacija trgovinskih i ugostiteljskih radnika sa stanjem 31. 12. 1957.

31 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Informacija o organizacionom stanju Sindikata trgovačkih, ugostiteljskih i turističkih radnika na teritoriji BiH, 1959.

32 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Program rada za 1962. Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH, Sarajevo januar 1962.

33 Godine 1957. u Predsjedništvu sindikata bilo je 7 radnika, 17 službenika i 2 direktora. Od ovog broja, 3 su bile žene, 1 omladinac i 18 članova Saveza komunista. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Opšti podaci iz republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH, Sarajevo, 11. 9. 1957.

34 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije. Republički odbor za BiH, Sarajevo 5. 4. 1958.

potrošačkih centara, poboljšanje stručnog i političkog znanja zaposlenih radnika, upornija borba protiv svih negativnih i špekulantских tendencija” i slično.³⁵

U Bosni i Hercegovini se 1950-ih osjećao napredak u razvoju trgovačke mreže i trgovine općenito, pri čemu se posebno isticalo evidentno proširenje asortimana artikala i poboljšanje njihovog kvaliteta. „Naši izlozi i prodavnice,” zabilježeno je 1952. godine, „sada ne izgledaju onako otužni.”³⁶

Broj prodavnica, robni promet kao i broj zaposlenih su rasli. Prema podacima Zavoda za statistiku i evidenciju u julu 1954. u opštetu sektoru trgovine Bosne i Hercegovine bilo je zaposleno 10 999 radnika i 5070 službenika. Od toga 0,7% bilo je visokokvalifikovanih radnika, kvalifikovanih 35,4%, polukvalifikovanih 23% i nekvalifikovanih 41,1%. Članarinu je 1955. plaćalo 12 686 lica zaposlenih u trgovini, a u ugostiteljstvu, od 4108 zaposlenih, 1174 osoba.³⁷ Godine 1958. u Bosni i Hercegovini u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu bilo je uposleno 29 795 radnika od kojih je 17 820 bilo „organizovanih,” tj. članova sindikata.³⁸

Sistem izučavanja trgovine šegrtovanjem ukinut je Odlukom Vlade NR BiH (Službeni list br. 28) 1952. godine. Školska 1951/1952. omogućila je dvogodišnje školovanje trgovačkih radnika u Mostaru, Sarajevu i Banjoj Luci. Istovremeno, obrazovanje i kvalifikovanje trgovacačkih radnika vršeno je pomoću 33 večernje trgovačke škole koje su 1955. godine bilježile 900 polaznika.³⁹

35 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Informacija o organizacionom stanju ugostiteljske i trgovacke mreže sindikalnih organa i organizacija trgovinskih i ugostiteljskih radnika sa stanjem 31. 12. 1957.

36 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 1, Izvještaj o radu Mjesnog odbora sindikata Sarajevo u 1952. godini.

37 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Pripremni materijal za skupštinu Republičkog odbora sindikata trgovinskih i ugostiteljskih radnika, 26. 12. 1955.

38 Istovremeno u tim privrednim sektorima u Jugoslaviji bilo je 228 962 radnika od kojih su 150 819 bili „organizovani.” Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Materijal za II sjednicu Plenuma Centralnog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika 15. 1. 1958. Izvještaj o radu Centralnog odbora Sindikata od Prvog kongresa (oktobar 1955) do Trećeg plenuma.

39 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Izvještaji Zemaljskog odbora za BiH sindikata trgovinskih radnika za 1954. Godine 1956. školovanje je postalo trogodišnje i trgovacke škole osnovane su u Banjoj Luci, Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Zenici i Doboju. Imale su 658 učenika, dok su ugostiteljske škole u Mostaru i Sarajevu imale ukupno 105 učenika. Već koncem decenije ova mreža trgovackih i ugostiteljskih škola će imati ozbiljne probleme. Naime, Narodni odbori uporno su odbijali da budu njihovi osnivači, tj. da one uđu u obračun rashoda društvenih fondova za školstvo pri Narodnim odborima. Godine 1958. ugostiteljska škola u Sarajevu je bila zatvorena zbog nedostatka finansijskih sredstava. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Analiza ekonomsko-stručnog i tehničkog osposobljavanja radnika trgovine, 13. 3. 1953; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik

Međutim, pored očiglednog napretka trgovačka mreža još nije bila dovoljno razvijena i zadovoljavajuća, trgovačke radnje još nisu „bile sređene“ i opremljene tehničkom opremom, i dalje se osjećala slaba povezanost trgovine sa proizvodnjom, bilo je prisutno i „neracionalno poslovanje“ koje je pratilo spor i skup prijevoz, neadekvatno skladištenje i čuvanje robe, a posebno voća i povrća.⁴⁰ Kao evidentan nedostatak mreže navodila se „rascjepkanost trgovine“ i pojava da neke trgovačke radnje drže ograničen asortiman, neke od njih samo npr. mlijeko i hljeb, a neke kolonijalno-prehrambene proizvode ili pak voće i povrće, što je bilo prisutno u urbanim industrijskim područjima gdje su trebale poslovati univerzalne prehrambene prodavnice.⁴¹ Također, radno vrijeme trgovina i ugostiteljskih objekata, prekovremeni rad i njegova nadoknada, slobodni dani kao i godišnji odmori radnika bili su također predmetom čestih diskusija i zahtijevali su usaglašavanje.⁴²

Iz dostupnog arhivskog materijala uočavamo ključna pitanja o kojima je sindikat tokom decenije i pol razgovarao te probleme s kojima se susretala trgovina i trgovaci radnici, kao i bosanskohercegovačko društvo općenito. Bila je to široka plejada pitanja koja su bila usko vezana za ovu privrednu granu, pomenuti sindikat, ali i pitanja koja su obuhvatila mnogo širi dijapazon ticala su se sveukupnog privrednog razvoja i društvenog napretka.

Razgovaralo se o ključnim zadacima sindikalnih podružnica i organizacionim problemima, postojećoj sindikalnoj mreži, aktivnosti članstva, finansijskom poslovanju podružnica, obilascima sindikalnih organizacija i članarinama.⁴³

sa II sjednice Predsjedništva Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH, 20. 5. 1953; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Izvještaj o radu u 1956. godini, decembar 1956. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa godišnje skupštine Republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH, 20. 2. 1959.

⁴⁰ Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Zaključci zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije i Predsjedništva Centralnog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, 16. 5. 1956. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Izvještaj o radu u 1957. godini, Sarajevo, decembar 1957.

⁴¹ Na jednoj od sjednica Republičkog odbora 1958. bilo je riječi o nesrazmjeru broja građana i broja prodavnica u Bosni i Hercegovini pri čemu je republički prosjek bio znatno viši nego onaj jugoslovenski. U gradu Sarajevu tada je radilo 111 prodavnica u kojima je bilo zaposleno svega 167 prodavača pri čemu je i dalje bio prisutan problem teškog fizičkog rada, nedovoljnih primanja, praksa „piljarluku,“ „rada u čepencima“ i slično. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice Predsjedništva Republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, 16. 6. 1958.

⁴² Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa VI sjednice predsjedništva Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika, 3. 4. 1954. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Zapisnik sa sjednice sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za rez Doboј, 10. 11. 1960.

⁴³ Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa VIII redovne sjednice Predsjedništva Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH, 28. 9. 1953; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Informacija o naplati članarine i kretanju broja članova sindikata trgovinskih,

Nerijetko je na sjednicama Republičkog odbora, Predsjedništva i Sindikata kao i podružnica razgovarano o „ideološko-vaspitnom i političkom radu u sindikalnim organizacijama,” tj. političkom vaspitanju članstva, „podizanju njihove ideološke svijesti na viši nivo,” organiziranju političkih predavanja, „pojačanoj budnosti protiv svih neprijatelja a posebno Informbirovaca.”⁴⁴ Očigledna je bila orijentacija sindikata da pomogne aktuelne političke procese koje je inicirala i predvodila Partija, pri čemu je sindikat istupao kao korisno sredstvo diseminacije partijske politike i njenih odluka među široke narodne mase.⁴⁵

S Pete zemaljske skupštine Sindikata radnika i službenika trgovackih preduzeća u BiH dostavljen je zapisnik Centralnom komitetu KPJ uz sljedeću napomenu:

„Sa redovne godišnje skupštine našeg sindikata šaljemo vam borbene drugarske pozdrave! Svjesni zadatka koji stoje danas pred našim Sindikatom i radničkom klasom Jugoslavije, u izgradnji socijalizma u našoj zemlji, naš Sindikat postavio je pred sebe kao važan zadatak mobilizaciju članstva u borbi za dosljedno provođenje linije naše Partije u život, borbu za sprovođenje u život odluka naše partije i Savezne vlade o sprovođenju novih ekonomskih mjera, novog platnog sistema u trgovini. Naša posebna zadaća biće borba za stabilizaciju tržišta. Ovom prilikom izražavamo našu spremnost i odlučnost na sprovođenju svih zadataka koji pred nas postavlja naša partija, naš Centralni komitet na čelu sa drugom Titom. Da živi KPJ sa drugom Titom na čelu!”⁴⁶

Sindikat je razgovarao i o svojim aktivnostima u sklopu provedbe brojnih zakonskih propisa poput Društvenog plana privrednog razvoja Jugoslavije 1957-1961, godišnjih Društvenih planova privrednog razvoja, Zakona o doprinosima iz dohotka privrednih organizacija, Zakona o doprinosu budžeta iz ličnog dohotka radnika, Zakona o sredstvima privrednih organizacija, Zakona o radnim odnosima, Zakona o penzionom osiguranju, Zakona o udruživanju u privredi i slično.

Na drugoj strani, razmatrana su *sindikalna pitanja* poput tarifnih pravilnika o raspodjeli fonda plata. Oni su usaglašavani i donošeni sporazumno između preduzeća, tj. privrednih organizacija u trgovini, sindikalne organizacije i Narodnog odbora datog sreza na osnovi savezne Uredbe o platama i redovno su dostavljeni Republičkom odboru.⁴⁷ Uža, sindikalna

ugostiteljskih i turističkih radnika za 1960. godinu i neki prijedlozi za budući rad, mart 1961.

44 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 1, Zapisnik godišnje skupštine sindikata podružnice Trgovačkih radnika broj 4. Bosanski Brod, Jugopetrol, 12. 1. 1951.

45 Vidi npr.: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sastanka sekretarijata Republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH (Zadaci sindikata u svjetlu sprovođenja u život pisma Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ) 24. 3. 1958.

46 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 1, Zapisnik sa V zemaljske godišnje skupštine sindikata radnika i službenika trgovackih preduzeća za BiH, 5. 5. 1952.

47 Tarifni pravilnici su usvajani od radnog kolektiva, pa radničkog savjeta i Upravnog odbora preduzeća, a potom su se slali Zemaljskom odboru sindikata radnika i službenika

pitanja, o kojima se razgovaralo bila su pitanja zaštite prava radnika i sindikalne ingerencije i intervencije u tom domenu, ali se razgovaralo i o restoranima društvene ishrane, dječjim doplacima,⁴⁸ izgradnji stanova za radnike i službenike robnog prometa,⁴⁹ „zadacima odbora u vezi sa spremanjem zimnice radnika,”⁵⁰ kulturnom i zabavnom životu,⁵¹ izdavanju zidnih novina, organiziranju čitalačkih grupa, radničkih igara i formiranju radnih brigada za izgradnju fiskulturnih stadiona i slično.⁵² Također, bilo je riječi o slobodnom vremenu radnika i načinu iskorištavanja godišnjih odmora. Sindikat je početkom 1950-ih pokrenuo inicijativu o izgradnji sindikalnog odmarališta u Gradcu u Hrvatskoj koje se sastojalo od 2 zgrade (Vila Bosanka i Zgrada trgovaca; 140 ležajeva). Ovo odmaralište od sredine 1950-ih koristili su sreski odbori prema rasporedu koji se utvrđivao svake godine nakon potpisivanja ugovora sa Zajednicom odmarališta.⁵³

U kontekstu diskusije o značajnoj ulozi štampe kao metoda rada sindikalnih podružnica, sredinom 1950-ih donesena je odluka o pokretanju sindikalnog lista *Naša riječ*, tj. formirajući republičke redakcije.⁵⁴ Nedugo zatim, pokrenut je projekt prikupljanja materijala o

trgovačkih preduzeća u Sarajevu na odobrenje. Vidi opširnije: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 2 (Republički odbor sind. trgovačkih radnika i službenika za BiH, Tarifni pravilnici 1952) i kutija br. 7 (Republički odbor sind. ugostiteljskih i turističkih radnika BiH, Nacrti tarifnih pravilnika, razne informacije o tarifnoj politici 1954-1961)

48 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zasljučci sa III redovne godišnje skupštine Zemaljskog odbora sindikata radnika i službenika trgovinskih preduzeća Jugoslavije za BiH, 5. 5. 1950.

49 Opširnije o izgradnji stanova za radnike i službenike robnog prometa vidi: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Zapisnik sa sjednice Sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, Sarajevo 9. 10. 1959; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice Predsjedništva RO radnika trgovine, turizma i ugostiteljstva 20. 1. 1961; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Zapisnik sa proširene sjednice Sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika koji je održan sa jednim dijelom predsjednika sindikalnih podružnica sa terena opštine Brčko, 26. 1. 1961.

50 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Zapisnik sa sjednice Sreskog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, Sarajevo, 9. 10. 1959; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice Predsjedništva RO sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, 7. 12. 1961.

51 Vidi npr.: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Zapisnik sa sjednice Upravnog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika sreza Zeničkog, 12. 1. 1960.

52 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Zapisnik sa održanog sastanka Sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Banja Luka, 24. 4. 1959.

53 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa V redovne sjednice predsjedništva Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika, 8. 5. 1954; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa I sjednice Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH, 4. 1. 1955; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Informacija o korišćenju godišnjih odmora radnika i službenika robnog prometa, Sarajevo april 1962.

54 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice sekretarijata republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH, 15. 5. 1956. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice sekretarijata Republičkog odbora za BiH

„revolucionarnom radu“ trgovinskih i ugostiteljskih radnika u periodu od 1919. do 1945. godine.⁵⁵

Posebna pažnja sindikata 1950-ih godina bila je posvećena seminarima na temu prodavač-potrošač koja su organizirana u trgovinskim preduzećima. Cilj ovih opevnih predavanja bio je utjecati na modernizaciju sistema trgovanja i promjenu postojećeg odnosa prodavača i kupca, pri čemu se nastojalo prevazići „nekulturno ophođenje trgovaca prema radnim ljudima i potrošačima,” brojni „zastarjeli i tuđi običaji,” više nepoželjni, tj. „tuđi pozdravi“ poput „sluga sam, klanjam se, ljubim ruke, moje poštovanje“ i slično, oslovljavanje s „gospodine,“ „svakojako zakidanje“ u trgovini i slično.⁵⁶

„Nepravilno gledanje na žene kao radnice“ u prvoj deceniji radničkog samupravljanja i Sindikat

Jedno od vrlo važnih pitanja napretka i modernizacije cijelokupnog jugoslovenskog pa tako i bosanskohercegovačkog društva bilo je pitanje položaja žena pri čemu se polazilo od člana 24., glava 5, Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije (31. januar 1946. godine) koji je jasno definirao jednaka prava žena i muškaraca i koji je prenio i Ustav NR Bosne i Hercegovine (31. decembar 1946). Nakon tako uspostavljene pravne regulative emancipaciju žena trebalo je provesti u praksi njihovom snažnjem uključivanjem kao značajnog regimenta u aktuelne društvene procese i kao potrebne radne snage u privredne planove.

Dostupna arhivska građa svjedoči o postepenoj *ekonomskoj emancipaciji* žena, njihovom zapošljavanju i radu u trgovini i ugostiteljstvu koja se odvijala uz velike poteškoće.⁵⁷

sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije 6. 1. 1958.

55 Vidi: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 8.

56 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa sjednice predsjedništva RO sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika (Održavanje seminara u trgovinskim preduzećima po pitanju odnosa prodavač-potrošač), 7. 12. 1961; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Zapisnik sa sjednice Republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH (Sproveđenje seminara po pitanju odnosa prodavač-potrošač), 30. 1. 1962; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa Godišnje skupštine Republičkog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za BiH, 20. 2. 1959; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Odnos prodavača prema potrošaču. Rezultati provedene ankete Trgovačkog preduzeća Zvijezda Travnik, 9. 1. 1962.

57 U uvodnom izlaganju na svečanoj sjednici Vijeća sindikata BiH 26. juna 1975. godine Raif Dizdarević, predsjednik vijeća saveza sindikata BiH, istaknuo je veliki značaj žena, tj. radnica od početka sindikalnog pokreta. Njihova uloga je bila značajna u *istorijskom* štrajku 1906. godine, a posebno uloga radnica sarajevskih Tvornice čílima, Tvornice čarapa Ključ, Tvornice duhana kao i Tvornice duhana u Banjoj Luci, koje su bile privođene, zatvarane i trpile teške torture. Raif Dizdarević, „Sedamdeset godina sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine i trideset godina njegovog djelovanja u socijalističkoj Jugoslaviji“, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975.* (ur. N. Babić, A.

O zaposlenim ženama u ovim oblastima, o njihovom radu, statusu, broju, svakodnevnom iskustvu, pravima i obavezama, razgovaralo se na sjednicama sindikalnih podružnica, ali i centralnog rukovodstva sindikata, istina, intenzivnije tokom prve polovine 1950-ih godina.⁵⁸

Dostupna građa djelimično osvjetljava položaj žena, otkriva dominirajući narativ o njihovoj društvenoj ulozi, ali i neumoljivu stvarnost kao i to na koji je način ovo pitanje tretirano u sindikatu i što je on po tom pitanju poduzimao. Proces pomnijeg otvaranja ženskog pitanja zaista je bio na začetku u ovom periodu i bio je itekako opterećen brojnim balastima prošlosti, pod snažnim utjecajem niskog stupnja razvoja i društva i društvene svijesti. Sindikat se pri tome pojavljuje kao organizacija koja je trebala doprinijeti masovnjem učešću žena u ovom privrednom sektoru, zaštititi njihov status i pri tome se suprotstaviti „reakcionarnim shvaćanjima” o ženama i ženskoj radnoj snazi. Oni su se prvenstveno ogledali u očiglednoj zadršci pri primanju žena u službu i njihovom čestom otpuštanju, pri čemu su upravo one bile na vrhu liste u slučajevima nužnog smanjivanja radne snage koji su, shodno cjelokupnoj teškoj ekonomskoj situaciji, bili česti.⁵⁹

Na godišnjoj skupštini Zemaljskog odbora u februaru 1955, još uvijek Sindikata trgovinskih radnika u BiH, o tome je u diskusiji kao o očiglednom problemu govorio delegat Vehbića Imamović koji je za takav, nezadovoljavajući položaj, djelimično krivio same žene.

„Moramo opet postaviti još jedan problem. To je pitanje žena u trgovini. Maloprije je neko simbolično rekao: koliko smo u tome uspjeli vidi se najbolje na ovoj skupštini na kojoj imamo samo jednu ženu delegata. Iako mi imamo priličan broj žena u trgovini one ipak nisu zauzele pravo mjesto. Nisu zauzele svojom krivicom, jer nisu svjesne svoje funkcije u našem poretku. Žena kod nas nije iskoristila velike tekovine naše Revolucije. Ako pogledamo koje su to drugarice, onda ćemo vidjeti da one rade na najsporednijim mjestima. Ako tražimo da se osposobljavaju onda ćemo vidjeti da ćemo naići na poteškoće. Mi ne možemo da je odvojimo od njenog prirodnog poziva, da bude dobra domaćicom, da se brine za djecu, ali ne smijemo zaboraviti da radimo na tome da žena dobije i vidi svoj pravi položaj u društvu.

Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 24-25.

58 Početkom 1950. godine članovi Sindikata radnika i službenika trgovinskih preduzeća Jugoslavije uglavnom su bili službenici (68,94%) dok su radnici činili 25,46% članstva. Od toga, 33% su bile žene, pri čemu je taj procenat izrazito varirao po pojedinim republikama. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Analiza statističkih izvještaja za IV tromjesečje 1950. godine Sindikalnih radnika i službenika trgovinskih preduzeća Jugoslavije.

59 Praksa da se u slučajevima hitnog „rasporeda viška rane snage” pribjegava „birokratskim metodama” otpuštanja osjetljivih i ugroženih kategorija radnika pa i trudnica, majki s djecom, dojilja i slično, bila je raširena u cijeloj Jugoslaviji, pri čemu je često izostajala reakcija sindikata. Vidjeti: Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Zapisnik sa III sjednice predsjedništva centralne uprave sindikata radnika i službenika trgovinskih preduzeća, 26. 2. 1951. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 1, Zapisnik sa V zemaljske godišnje skupštine sindikata radnika i službenika trgovačkih preduzeća za BiH, 5. 5. 1952.

Mi u trgovini imamo mogućnosti rješenja pitanja žene-majke. Mi smo postavili i pitanje skraćenog zaposlenja. Nama u trgovini na primjer ne smeta da jedna žena radi do podne, a druga od podne. Mi imamo dosta mesta u trgovini gdje bi se moralo raditi i kraće vrijeme, ali razumljivo sa manjom platom. Dakle moramo se boriti da ženu opremimo i pripremimo da zauzme ono pravo mjesto, tj. položaj koji joj pripada.”⁶⁰

Upravo te 1955. godine intenzivno se razgovaralo o položaju žena u trgovini kao i potrebi njihovog masovnijeg zapošljavanja. Robni promet bio označen kao pogodna djelatnost za to, iako su netom provedene ankete ukazivale da u cijeloj Bosni i Hercegovini, u pojedinim sredinama, skoro absolutni, primat imaju muškarci nad ženskom radnom snagom. Pri tome, žene su gotovo po pravilu zapošljavane na sporedne i fizički teške poslove pa su poslovođe u procentu od 98% bili muškarci, poslovođe prodaje 89% muškarci kao i trgovački pomoćnici (55%). Uočavao se „izvjestan rezervisan stav odgovornih faktora prema zapošljivanju žena,” posebno na rukovodeća mesta. Kao problem isticalo se to što se jedan broj „drugarica nakon rata zapošljavao bez potrebne stručne spreme pa je značajan broj njih nakon dužeg ili kraćeg vremena napustio trgovinu i uz tu granu privrede nije vezao svoju perspektivu” i tu vidio priliku za svoje dalje usavršavanje. Za takvo stanje, stoji u zapisniku sjednice Predsjedništva sindikata, bilo je „krivo rukovodstvo i nepravilan stav u pogledu upošljavanja žena u pojedinima preuzećima, a i sa druge strane i nedovoljna aktivnost sindikalnih organizacija i organa upravlja o tome pitanju.” U zaključku ove sjednice iz jula 1955. godine bilo je istaknuto da su „sindikalne organizacije dužne pružiti svu moguću pomoć drugaricama da putem večernjih trgovačkih škola steknu potrebnu stručnu spremu. Naravno ovo bi se odnosilo na drugarice koje već rade u trgovini. Međutim, zadatak je sindikalnim organizacijama također da se zalažu za ostvarenje preduslova za trajno upošljavanje žena u trgovini. Posebno se pred republičke odbore i Centralni odbor sindikata postavlja zadatak da u zajednici sa Trgovinskom komorom vode računa da prilikom prijema novih učenika u trgovini i redovne trgovačke škole omjer učenica bude postavljen u skladu sa perspektivom pravilnog odnosa uposlenih žena u trgovini prema ukupnom broju uposlenog osoblja.”⁶¹

Početkom 1956. godine *na terenu* je provedeno posebno istraživanje vezano za položaj žena u trgovini, sada već i u ugostiteljstvu, o kojoj se kao o posebnoj, prvoj tački dnevnog reda razgovaralo na sjednici Predsjedništva Republičkog odbora. Anketa je ukazala na izrazito nepovoljan položaj žena u trgovini i ugostiteljstvu, raširenu praksu nepoštivanja, tj. zaobilaženja postojećih zakonskih propisa. Žene su radile i po 12 časova u preuzećima poput Zemplod i Sutjeska u Sarajevu pri čemu se nisu poštivali ni postojeći tarifni stavovi pa su žene nerijetko bile znatno niže plaćene od muškaraca i od onoga kako je to bilo propisano pravilnikom. U diskusiji je rečeno da su također prisutni brojni slučajevi, npr. u Banjoj

60 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa godišnje skupštine Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH, 21. 2. 1955.

61 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 3, Zapisnik sa VI redovne sjednice predsjedništva Republičkog odbora za BiH sindikata trgovinskih radnika, 23. 7. 1955. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Prijedlog zaključka sa narednim zadacima Sindikata trgovinskih radnika, 21. 8. 1955.

Luci i Zenici, da se „drugarice nepravilno okarakteriziraju,” pri čemu je sindikat morao da preduzme određene mjere da bi se regulirale brojne nepravilnosti u domenu primanja, rada i otpuštanja radnica. Jedno od vrlo važnih pitanja vezano za rad žena bilo je radno vrijeme, posebno u slučaju prodaje voća i povrća, pri čemu je na ovoj sjednici istaknuto da, iako je radno vrijeme od 12 pa i 16 časova neprihvatljivo, u ovome sektoru „ne može odrediti radno vrijeme” jer ovakvo kvarljiva roba „ne može čekati i mora da se proda u najkraćem roku.” Kao moguće rješenje bilo je navedena izgradnja streha, tj. nadstrešnica na ovim štandovima. Opći zaključak je bio da je zadatak sindikata da se „stimulira jedno radno vrijeme za žene” i značajnije potaknu *drugarice* za pohađanje večernjih škola „kako bi imale bolje uslove za život” i dobine „odgovornije dužnosti.” Tome je trebalo prethoditi sistematičko usklajivanje broja muškaraca i žena u večernjim školama koje su do tada uglavnom pohađali muškarci.⁶²

Položaj žena ni u ugostiteljstvu nije bio ništa bolji. Ispitivanje na terenu pokazalo je da je 50% zaposlenih žena u ovom sektoru angažirano na sporednim poslovima (čistačice, vešerice itd.) pri čemu su se često suočavale sa slobodnom voljom direktora pri njihovom otpuštanju. Jovanka Čović je ovom prilikom posebno istaknula da značajan broj žena radi u „nenormalnim uslovima,” posebno tokom zime i da je nužno da se u ovom domenu donesu konkretniji zaključci koji će utjecati na promjenu takvog stanja.

Zaključci su na sjednici zaista i bili usvojeni. Bilo je usaglašeno da se uputi dopis svim sreskim sindikalnim vijećima s uputom da se o aktuelnom položaju uposlenih žena razgovara na sastancima sindikalnih organizacija i pri tome pomogne osnovna nakana rukovodstva sindikata: „a) da se naročito u trgovinama voćem i povrćem i sličnim pogonima trgovine onemogući rad žene preko 8 časova dnevno, b) da se isprave greške u tarifnoj politici prema drugaricama koje rade na radnim mjestima kvalifikovanih radnika i odredi odgovarajući tarifni stav, c) da se postavi pred trgovinska preduzeća voćem i povrćem da žene ne stavljuju za otvorenu tezgu, izložene hladnoći, ne vremenu i učestalom obolijevanju i odnosno da se izrade i postave zatvoreni kiosci za prodaju povrća, d) da se u svim slučajevima odbijanja uposlenja žena u trgovini pozovu na moralnu odgovornost i rukovodioci i predsjednik radničkog savjeta, e) da se analiza o problemu uposlenja žena u ugostiteljstvu i trgovini iznese i pred Republičko vijeće radi preduzimanja mjere i linijom vijeća, f) da opštinski odbori sindikata trgovinskih i ugostiteljskih radnika naprave analizu o položaju žena u ovim privrednim granama, izvuku iz analize zaključke i preduzmu potrebne mjere.”⁶³

O ženama u trgovini sredinom godine razgovarano je i na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije i Predsjedništva Centralnog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije. Tom prilikom

62 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa treće sjednice Predsjedništva Republičkog odbora za BiH sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije (Položaj žene u trgovini i ugostiteljstvu), 16. 4. 1956.

63 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Zapisnik sa treće sjednice Predsjedništva Republičkog odbora za BiH sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije (Položaj žene u trgovini i ugostiteljstvu), 16. 4. 1956.

konstatirano je da je, uprkos realnim mogućnostima, još uvijek mali i nezadovoljavajući broj žena angažiran u trgovini pri čemu se određeni kolektivi, tj. njihov „postojeći kadar starih shvaćanja” suprotstavlja zapošljavanju žena. Također je istaknuto da je očigledna praksa masovnog otpuštanja žena iz trgovine, njihovog zapostavljanja u „stručnom uzdizanju i izboru za rukovodeće položaje i organe samoupravljanja” pri čemu se nerijetko „tarifnoj politici postupa nepravilno i za iste ili slične poslove ženama određuju manji tarifni stavovi nego muškarcima.” Zaključak je bio da sindikati imaju značajnu ulogu da ukažu na velike mogućnosti zapošljavanja žena upravo u trgovini, da „uz saradnju drugih društvenih organizacija rade na tom pitanju, da se bore protiv nema tuđih shvatanja o radu i odnosu prema zaposlenoj ženi u trgovini, da se radno vrijeme i uslovi rada sve više prilagođavaju potrebama žena radnika u trgovini itd.”⁶⁴

U to vrijeme u Republici je provedena i anketa o radničkom upravljanju u trgovini i ugostiteljstvu, primjeni zakonskih odredbi i načinu funkcioniranja u pojedinim preduzećima poput Metala, Namirnica, Bezistana, Granapa, Angrotekstila, Vlašića, Melaeksporta i Eksport-importa pri čemu je u istim bilo zaposleno 210 muškaraca i 84 žene, dok je u radnički savjet ušlo samo njih 11. Općenito, u sastavu radničkih savjeta u to vrijeme u trgovini bilo je prosječno 24% žena. Pri tome je u radničkim savjetima i upravnim odborima radničkog samoupravljanja u ugostiteljstvu bilo 506 muškaraca i 149 žena. Konkretno, o relativno malom broju zaposlenih žena i njihovom nerazmjerne malom broju u radničkim savjetima govore rezultati ankete sa područja Tuzle. Od ukupnog broja zaposlenih u trgovackim preduzećima bilo je 1012 muškaraca i 463 žena. U okviru 36 trgovinskih preduzeća birano je 19 radničkih savjeta dok u 17 preduzeća radnički savjet čini cijeli kolektiv. U njima je bilo 652 radnika i službenika, od čega 511 muškaraca i „svega 141 žena.” Ovi su rezultati bili još više poražavajući ako se ima u vidu da je u radničke savjete birano svega 62 žena, dok je ostalih 79 žena automatizmom ulazio u radnički savjet koji su sačinjavali svi radnici.⁶⁵

Republički odbor je na svojoj drugoj redovnoj sjednici u decembru 1956. godine podrobno razgovarao o ovom pitanju. Posebno su o tome diskutirale *drugarice* Ljubica Jovičić i Ljubica Ružić. Jovičić je, osvrćući se na provedenu anketu s početka godine koja je pokazala poražavajuću situaciju i raširenu praksu da preduzeća nerado zapošljavaju žensku radnu snagu, rekla: „Možete pročitati i u našoj dnevnoj štampi oglas: traži se ta i ta osoba

- 64 Na sjednici je istaknuto da upravo sindikalna vijeća treba da analiziraju stanje i ukažu na mogućnosti određivanja radnih mjesta u trgovini na kojima mogu da rade isključivo žene te da na to skreću pažnju narodnim odborima. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Zaključci zajedničke sjednice Predsjedništva Centralnog vijeća SSJ i Predsjedništva Centralnog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, 16. 5. 1956.
- 65 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Analiza o radničkom samoupravljanju u trgovini i ugostiteljstvu (Glavni odbor sindikata), 20. 3. 1956; Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Radničko i društveno samoupravljanje u trgovini i ugostiteljstvu, Sarajevo, 28. 3. 1957. i Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 5, Rad organa radničkog i društvenog samoupravljanja, Tuzla 29. 6. 1956.

za trgovačko preduzeće ali u obzir ne dolaze drugarice. To je žalosno, ali istinito,” istaknula je. „Ima momenata da i kada se žena primi u radni odnos ona se postavlja na niže radno mjesto, nezakonito se razvrstava, iako je istih kvalifikacija i s istim brojem godina službe kao i muškarac. Pitaćemo se zašto je to tako i odgovor je uvijek bio: mi ne znamo.”

Aludirajući da to da je absolutno jasan izuzetno težak položaj žena, iako su vrijedne i aktivne radnice u trgovini, pred kojima odgovorni više ne mogu uzmicati od ovog važnog pitanja, pri čemu je ključni problem u „svijesti ljudi,” Jovičić je nastavila: „Ova anketa je pokazala da su vrlo teški uslovi žena zaposlenih u prodavnicama za prodaju voća i povrća. To su žene koje rade na tezgama, njihova su radna mjesta na otvorenom i rade 12-14 sati pa se razbolijevaju, rade u magacinima, vuku teške stvari itd. Mi sa svoje strane moramo uticati na jedan odnos koji je veoma negativan. Kupac, kada se nalazi u odnosu prema ženi-prodavačici vrlo je drzak (iako to zavisi i od njih). Na to se žale sve radnice i ja vas molim da kod svojih poznanika i ostalih utičete na to da se ljudi sa malo više poštovanja odnose prema ženama zaposlenim u trgovini i ugostiteljstvu. Mi se ovdje moramo zapitati šta je svako preduzeće učinilo da se preokrene ovakva situacija. Vi znate da tog nepravilnog odnosa prema ženi ima, da li su sindikalne organizacije ukazivale na ove nepravilnosti i ako nisu – da vi odavde ponesete našu poruku da se u tom smislu nešto uradi. Što reče drug, ako dogodine budem ovdje, možda ću opet isto reći ako vi ovo ne shvatite ozbiljno.”

Naglasivši da se današnja rasprava mora shvatiti zaista ozbiljno i da Republički odbor treba pokrenuti značajne promjene preko svojih podružnica Jovičić je nastavila: „Ja sam neki dan bila u Birou za posredovanje rada. Zgrozila sam se kad sam vidjela da za šalterom stoje većinom žene. Preduzeća kada treba da biraju, izgleda, čak i kad je opravdano otpuštanje radne snage, radije otpuštaju ženu nego muškarca iako ona može biti bolji radnik. Neki pozitivni propisi su zato i predviđeli da je procedura oko otpuštanja žene teža, jer je potrebna saglasnost sindikalne organizacije, ali ipak se to više događa.”

Pri takvoj praksi izbjegavanja i kršenja već postojećih propisa koji su djelimično štitili radnice Jovičić je smatrala nužnom agilniju reakciju sindikata. Činjenica je, nastavila je, „da su ugostiteljstvo i turizam vrlo povoljne za upošljavanje ženske radne snage jer je to lakši posao i zato bi tu trebalo da je gro radne ženske snage kao i drugim evropskim zemljama ili kod nas u Sloveniji. Pogledajte sada ovdje! Koliko je žena zaposleno u trgovini, a koliki je procenat žena ovdje danas među nama.”

Podizanje životnog standarda smatrala je uslovljenim upravo poboljšanjem položaja žene radnice i ponovno istaknula nužnost snažnijeg angažiranja sindikalnih organizacija koje su trebale da utječu na promjenu „svijesti ljudi i rukovodilaca preduzeća” o radu žena i doprinosu ženske radne snage.⁶⁶

66 Slično je govorila i Ljubica Ružić ističući praksu zaobilazeњa postojećih tarifnih pravilnika i „nepravilno postupanje“ prema ženama u ugostiteljstvu pri čemu zbog teških uslova rada i predugog radnog vremena one često obolijevaju i pribjegavaju bolovanjima što postaje neopravdvana izlika za očiglednu prednost koja se daje muškarcima pri prijemu novih radnika. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Stenografske bilješke sa druge redovne

U sumarnom, u godišnjem izvještaju o radu Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije Republički odbora za 1956. godine posebna pažnja posvećena je upravo položaju žena u trgovini i ugostiteljstvu, provedenoj anketi u preduzećima i snimanju stanja na terenu kao i diskusijama i usvojenim zaključcima sastanaka sindikata tokom protekle godine.

Saznanja Glavnog odbora bila su da žene obavljaju svoje radne dužnosti i do 12 sati dnevno (Voćar Mostar, Povrće, Crevar, Jadran, Sutjeska i Zemplod Sarajevo). Radnice preduzeća Sutjeska na sastanku su u februaru 1956. posebno imale pritužbe na teške uslove rada u skladištu i na tezgama na otvorenoj površini pri svim vremenskim uslovima, tj. nepogodama. Radnice Bezistana na Baščaršiji za tezgama su radile od 6 do 18 sati bez pauze, *na nogama*, bez grijanja i odmora jer su tezge bile otvorene preko cijelog dana pri čemu do tada „Uprava tržišta nije našla za potrebno da na neki način reguliše radno vrijeme i u ovoj tržnici.“

U izvještaju je konstatirano da „rukovodstva preduzeća pa čak i radnički savjeti u trgovini imaju nepravilan odnos prema ženama“ navodeći primjer sarajevskog preduzeća Voćar koje je u februaru 1956. objavilo oglas u listu *Oslobođenje* za prijem više službenika uz jasnu naznaku „žene ne dolaze u obzir.“ „Rekoše i ne pocrveniše“ – bilo je zabilježeno u ovom izvještaju.

Pored izlika da žene „lakše poboljevaju,” „koriste bolovanje,” da su „opterećene porodicom i materinstvom i nisu u stanju da rade prekovremeno kad je potrebno,” ključni problem „nepravilnih stavova rukovodilaca u pogledu zaposlenja žene u trgovini“ bila je tzv. malograđanstina. „Iz svog malograđanskoga ugla gledaju i traže mušku radnu snagu iako je danas u svijetu praksa da se u trgovini pretežno upošljavaju žene, tj. ženska radna snaga (80%).“ Ta *malograđanstina* bila je prisutna i kod radnika u trgovini, a kao primjer za to navedena je izjava radnice na konferenciji trgovinske kuće NA-MA (Narodni magazin) u februaru 1956. koja je istaknula da je ključni problem to što „žene u NA-MI uopšte uzeviši više rade. Naša je na primjer dužnost da počistimo prodavnice poslije radnog vremena dok to ne spada u dužnost muškaraca da to čine, iako rade na istim radnim mjestima kao i mi.“

Slična situacija teškog i prekovremenog rada, „nepravilnog odnosa prema radnicama“ pri čemu su „pojedine poslovođe ispoljavale danas, u sistemu radničkog samoupravljanja, nerazumljive stavove“ bilježila su se i u ugostiteljstvu. U preduzeću Uranak u tuzlanskom srežu radnice su radile smjene od 14 pa i 16 sati dnevno, pri čemu im prekovremeni rad nije bio plaćen. U sarajevskom Hotelu Beograd bilo je zabilježeno da je poslovođa „upotrebljavao prema pojedinim članovima kolektiva vulgarne izraze čak i psovke.“ Pored toga, uočavala se samovolja nadređenih koji su koristeći svoj položaj iz različitih побуда neprincipijelno postupali prema kolegicama. U istom preduzeću bio je zabilježen slučaj „jedne drugarice koja je vršila dužnost konobarice, pa je premještena na radno mjesto soberice pa zatim čistačice, a poslije kratkog vremena naređuje joj se da ide na rad u vešeraj.“

godишnje skupštine sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije.
Republički odbor Sarajevo, 22. 12. 1956.

U ugostiteljskoj radnji Ekspres bilježio se slučaj da je poslovođa otpustio radnicu, majku malodobnog djeteta i to bez otkaznog roka. Poslovođa ugostiteljske radnje Bosna dao je otkaz radnici u šestom mjesecu trudnoće, dok je u preduzeću Ugostitelj u Varešu radnici uručen otkaz u vrijeme trajanja njenog tromjesečnog bolovanja uz izliku da više nisu potrebne. Značajan broj ovih slučajeva neopravdanog otpuštanja radnika postao je sindikalni slučaj i rješavan je intervencijom sindikalnih organa, ali kako je bilo navedeno u ovom izvještaju bilo je primjera da su sindikalne podružnice „bile pasivne i nisu uvijek bdile nad tim da se sprovede zakonitost i zaštite interesi pojedinog člana.”

U izvještaju je ukazano na značaj sjednice predsjedništva održane 16. aprila 1956. godine na kojoj se posebno raspravljalo o položaju žena u trgovini i ugostiteljstvu, pri čemu se tom prilikom usvojio niz konstruktivnih zaključaka koji su trebali značajno utjecati na oticanje negativnih pojava i prakse. Da su zaključci bili opravdani, jasni i izvodljivi, u izvještaju se navodi da je Uprava tržišta u Sarajevu već pokrenula proces zamjene tezgi kioscima. Na koncu je bilo istaknuto da je sindikat upravo faktor koji se „bori protiv samovolje i negativnih pojava u preduzećima,” pozvani organ koji „mora da bude nosilac borbe protiv nezakonitih postupaka kojima se nanosi šteta radniku i stvara nepovjerenje prema našim pozitivnim propisima.”⁶⁷

Naredni godišnji izvještaj sindikata za 1957. godinu osvrnuo se na statističke podatke koji su ukazivali da je postepeno rastao broj zaposlenih žena u trgovini i ugostiteljstvu, ali i da je postojeće stanje bilo daleko do zadovoljavajućeg. U svim djelatnostima trgovine u Bosni i Hercegovini 1957. godine bilo je zaposleno 6313 žena, tj. 26,3% od ukupnog broja zaposlenih. Taj procenat je bio nešto niži od jugoslovenskog prosjeka koji je iznosio 27,2% (46 488 zaposlenih žena u jugoslovenskoj trgovini). Kao vrlo značajni problemi koji utječu na ovako slabo zapošljavanje žena u trgovini, ali i u ugostiteljstvu, bili su navedeni dvokratni rad (kao otežavajuća okolnost za žene domaćice, tj. one koje su imale porodicu), postojeći sistem stručnog uzdizanja, prekovremeno radno vrijeme i neriješeno pitanje nedjeljnog odmora. „U ugostiteljstvu je rad ženama otežan,” istaknuto je u izvještaju, „i radi neprihvatljivog gledanja jednog dijela potrošača na uposlene žene u ugostiteljskim objektima.”

Ukazujući na zaključke donesene koncem 1956. godine i u ovom izvještaju se konstatira da sindikalne organizacije nisu bile dovoljno aktivne – ne onoliko koliko su okolnosti omogućavale, pri čemu su znatnije mogle utjecati na masovnije zapošljavanje radnica, tj. iznalaženje raznih mogućnosti za to. „Svi organi našeg sindikata ovom pitanju trebaju da posvećuju stalnu pažnju, jer nisu samo objektivni uslovi koji smetaju većem broju žena u ugostiteljstvu i trgovini već subjektivni uzroci, odnosno nepravilno gledanje na žene kao radnica. Ovo se najbolje zapaža ako razmotrimo koliko je žena na rukovodećim položajima u ugostiteljstvu i trgovini” – poentirano je u ovom izvještaju.⁶⁸

⁶⁷ Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Izvještaj o radu u 1956. godini, Sarajevo decembar 1956.

⁶⁸ Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 4, Izvještaj o radu u 1957. godini (Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije Republički odbor, Sarajevo decembar 1957).

Iako se iz prethodno navedenog činilo da je problem jasno uočen i da će usvojeni zadaci doista dovesti do značajnijih promjena, pitanje žena u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu nije se više posebno analiziralo. Situacija se, kako svjedoče dostupni podaci, koncem 1950-ih i početkom 1960-ih nije znatnije promijenila. Pored usvojenog, „koncepcija da žena u trgovini i ugostiteljstvu ima svoje mjesto” i dalje je bila očigledan „otpor od strane privrednih organizacija radi toga što žene koriste izvjesne beneficije, a to su česta bolovanja, povremeni dopusti itd.”⁶⁹ Pored uzmicanja od ženske radne snage i očiglednog otpora zapošljavanju žena, i dalje su bile prisutne „razne negativne pojave” koje su kršile postojeću zakonsku regulativu. U izvještaju o radu Sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika za srez Sarajevo iz 1960. godine navodi se da je u preduzeću Veletrgovina uručen otkaz radnicima, majci troje djece i borcu od 1942. godine uz obrazloženje da je loše obavljala poslove. U izvještaju se navodi da se nešto kasnije utvrdilo da je to obrazloženje neutemeljeno i neistinito. Također, radnicama u ovom preduzeću uručivani su otkazi bez znanja i saglasnosti Komisije za prijeme i otkaze. Upravni odbor preduzeća je nakon njihove žalbe poniošto otkaze, ali je komisija neposredno nakon toga dala svoju saglasnost na već izrečeni otkaz istim *drugaricama* bez dodatnog obrazloženja.⁷⁰

Sjednice sreskih odbora Sarajevo i Banja Luka svjedoče da su brojevi išli na štetu radnica i ukazivali na izrazitu premoć muškaraca. Na godišnjoj skupštini sindikata sreskog odbora Sarajevo u aprilu 1961. od 63 člana sindikata imenovana u organe skupštine, tj. sreskog odbora, delegaciju za skupštinu Republičkog odbora i delegate u skupštini Sreskog sindikalnog vijeća, bilo je svega 7 žena.⁷¹ Nekoliko dana kasnije održana je sjednica sreskog odbora Sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Banja Luka na koju je bilo pozvano 60 delegata izabranih na godišnjima skupštinama u sindikalnim organizacijama, pri čemu je od toga bilo svega 8 žena.⁷²

- 69 Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Izvještaj za godišnju skupštinu sreskog odbora sindikata koja će se održati 16. 11. 1958. (Sreski odbor trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Zenica)
- 70 U kontekstu niza nepravilnosti u ovom slučaju napominje se da je predsjednik komisije za prijeme i otkaze, koji je naknadno dao svoju saglasnost za otkaz, sekretar osnovne organizacije SKJ u ovom preduzeću. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 6, Izvještaj o radu Sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije za srez Sarajevo za period od decembra 1958. do marta 1960.
- 71 Bile su to: Ankica Narančić, Milica Ledinski, Nada Akulović, Emira Emrić, Nevzeta Maslić, Draginja Vuković i ing. Velida Mehmedagić. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Zapisnik sa godišnje skupštine sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika. Sreski odbor Sarajevo, 14. 4. 1961.
- 72 Pozvane su bile Miroslava Babić, Emira Kadenić, Nisveta Ibrahimpašić, Dragica Trkić, Magda Petrić, Slavica Blagojević, Vida Bulajić i Zdenka Bubalo, od čega je njih sedam prisustvovalo sjednici. Arhiv BiH, RO STUTR, kutija br. 9, Zapisnik sa IV redovne sjednice sindikata sreskog odbora sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Banja Luka, 28. 4. 1961.

Zaključak

Radnički pokret kao i radničko, sindikalno organiziranje od svojih začetaka koncem 19. stoljeća do danas bio je vrlo dinamičan proces koji je imao izrazite društvene, socijalne, ekonomske i političke implikacije. Njegove začetke prepoznajemo u pojedinačnim i nepovezanim reakcijama radnika 1880-ih i 1890-ih godina, nezadovoljnih svojim položajem i uslovima rada koji su se odražavali na njihov cijelokupni život. Prvobitno zamišljene kao socijalne, humanitarne organizacije koje su trebale pokazati kolegijalnu solidarnost i pomoći u slučaju bolesti ili neplaniranih gubitaka, sindikalne organizacije postepeno prerastaju u udruženja koja su ušla u otvorenu borbu za bolji položaj radništva, radnička prava i legislativu koja je trebala definirati ključne segmente radničkog odnosa i obvezati i radnike i poslodavce na poštivanje tih pravila.

Takav *revolucionarni* radnički pokret u Bosni i Hercegovini kroz različite povijesne periode, od austrougarske okupacije, Prvog svjetskog rata, monarhističke Jugoslavije, Drugog svjetskog rata, socijalističke Jugoslavije i sam je prošao kroz karakteristične faze, imao svoje osobenosti, dinamiku, *plimu i oseku* i pri tome bio izložen različitim, manje ili više intenzivnim, ideoološkim, tj. političkim utjecajima. Nakon kraćeg ukazivanja na ključne odrednice dotadašnjeg razvoja radničkog pokreta, posebnu pažnju u ovom radu posvetili smo značaju i organizaciji sindikata u socijalističkoj Bosni i Hercegovini i samoupravnom sistemu koji je trebao predstavljati radnički ideal u kojem su trebali nesmetano i u potpunosti uživati svoje prava. U *Drugoju Jugoslaviju* sindikat je znatno izmijenio svoju poziciju i društvenu ulogu. Stavljen u službu monističkog partijskog rukovodstva, prvo u *obnovi i izgradnji* postratnog društva, a kasnije u implementaciji jugoslovenskog eksperimenta radničkog samoupravljanja, postao je poželjna, masovna i sveprisutna složena organizacija koja je imala svoju lokalnu, republičku i jugoslovensku mrežu uspostavljenu na tzv. industrijskom principu. Istovremeno s jačanjem organizacione mreže i sve većeg broja „organizovanih“ radnika, sindikat kao dio Narodnog fronta, a od 1953. Socijalističkog saveza radnog naroda, sve više postaje oruđe u rukama vlasti. Ne istupa više kao borac za radnička prava, podizanje ekonomskog, stručnog, političkog i kulturnog obrazovanja radnika, zadovoljavajući se ulogom korektora. „Sindikati ne nastupaju danas u ulozi zaštitnika radničkih interesa (prema nekim drugim društvenim interesima) već u ulozi društvene kontrole nad nedostacima i slabostima organa samoupravljanja samih proizvođača,“ istaknuo je predsjednik Sindikata trgovinskih radnika 1955. godine.

Koncem ove epohe sindikat se našao u nezavidnom procjepu između očigledno istrošene ideoološke paradigmе, teze o socijalističkom samoupravljanju kao modelu koji nema alternativu i sve izraženije potrebe za korjenitom promjenom društva i političkog sistema. On je već niz godina bio u multivalentnoj krizi u kojoj je sindikat postepeno gubio svoje materijalne, institucionalne i političke oslonce, a time i svoju društveno-socijalnu ulogu.

Arhivska građa fonda Republičkog odbora sindikata trgovачkih i ugostiteljskih radnika (1947-1962) koju smo imali priliku podrobnije analizirati ipak daje znatno nijansiraniju sliku o položaju, ulozi i radu, konkretno ovog, sindikata. Daje se nova dimenzija njegovim aktivnostima u postratnom periodu i prvim godinama uvođenja radničkog samoupravljanja. Taj tranzicioni period bio je obilježen brojnim lomovima, snažnim promjenama, velikim i različito motiviranim otporima, opterećen teškim povijesnim naslijeđem, balastom zaostalosti,

nepismenosti, siromaštva i nestašice. Pokazalo se da nije bilo dovoljno usvojiti određeni zakon, pravilnik ili zaključak, pri čemu se osjećala ozbiljna diskrepancija između pravnog i stvarnog. Upravo tu nastupao je sindikat, insistirajući na poštivanju zakonitosti i tako utječeći na postepenu promjenu društvene svijesti i sistem vrijednosti. Istina, reagiranje sindikata često je bilo neadekvatno, nepravovremeno i nedovoljno.

Kroz zapisnike sjednica Republičkog odbora, Predsjedništva, Sekretarijata, sreskih, općinskih, gradskih sindikalnih vijeća i brojnih podružnica moguće je djelimično rekonstruirati aktuelni duh vremena, realne i svakodnevne probleme radnika kao probleme cjelokupne društvene zajednice. Oni nam iz posebnog rakursa otkrivaju položaj zaposlene žene u trgovini i ugostiteljstvu. Njihovo zapošljavanje, ta ekonomska emancipacija žena trebala je biti vrlo značajna u kontekstu zamišljene modernizacije i podizanja životnog standarda. Međutim, uviđamo da su se žene suočavale s brojnim izazovima i poteškoćama kao sedimentima dotadašnjeg povjesnog hoda i duboko ukorijenjene patrijarhalne svijesti. Otvoren otpor njihovom zapošljavanju, njihovo nerado primanje u službu, teški uslovi rada, učestaliji otkazi, neadekvatna plaćenost za iste poslove, slaba angažiranost u upravnim tijelima i sindikalnim organizacijama, poteškoće pri napredovanju i usavršavanju koje se navode u ovim dokumentima 1950-ih godina svjedoče da će do proklamirane ravnopravnosti i jednakosti proteći još mnogo, mnogo vremena.

Istovremeno, ne možemo se otrgnuti dojmu da pojedine elemente *nepravilnog odnosa* prema ženama u trgovini i ugostiteljstvu koji se spominju 1950-ih godina, nažalost, prepoznajemo i u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Stoga bi se sindikat danas, kao politički neovisna organizacija dobrovoljno udruženih radnika i važan akter civilnog društva, trebao vratiti svom prvobitnom zadatku suprotstavljanja eksploraciji radnika i borbenije pristupiti zaštiti njihovih prava.

Prilozi

Sindikat teorovskikh recenziy
Zemstvennye

Braj 2/54

Bor. Grading 18.I-1954

Lemegskom och hos Audiberg tyg- och dräkt
Saxjö

Jep. Longoni

I sedice novem decembris recessus adhuc foliosus est et
nigredo van doraofand trehorauje est Kirkic et I tyndale
in capitulo 29 novem - obsecrum nullum lo komach.

Sindikat trgovinskih radnika
Jugoslavije
Pod predsjednikom
Bos. Gradiške

Schreter,
Welles & Refidley
same

- e) Sketična predavačica je naše čvorovo,
 - c) Pretpostave za historije, časopise i Radio aparate
 - d) Ujednočeno kantolizanje poslovajuće od vrednog odlike
 - e) Rok se određuje gledajući postavljene
Osto je dužni rok u gledisti usagren da

Stanisławie Podolski je podobno de te odnosu pripad na kard.

Stanisławi Radolię, ze Sekretatą Rządowym Śląsk, i ze bieżącym
Piotrem Waso, dokt. je aktorem i ponadto kierownikiem
za petycją do rządu o powrót króla.

ji: *Becakal Mato kujigoro* etc.

ad 2.) Posto finansiraju penala seltjeraju da iz
finskega zodi futek banki, plačanje se vrše krimenom te t
necina - sao novac potrebuje je uložiti kod banki in ga za

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 1. Republički odbor sind. trgovackih radnika. Zapisnici sjednica sind. pod. i god. skupština 1949-54.

Z a p i s n i k

Sa godišnje skupštine sindikalne podružnice trgovaca
preduzeća u Konjicu, održane dana 27. februara 1953 godine.

D n e v n i r e d

1. Izbor radnog predsjedništva;
2. Izbor zapisnika i dva ovjerovača zapisnika;
3. Izbor kandidacione i izborne komisije po 3 člana;
4. Izvještaj upravnog odbora o radu poslužnice;
5. a/ Izvještaj blagajnika o blagajničkom poslovanju;
5. b/ Izvještaj finansijske kontrole;
6. Diskusija po izvještajima;
7. Davanje razrješnice nadzornom i upravnom odboru;
8. Zaključci

Zori. Izvještaj o radu sindikalne podružnice iznio je sekretar drug Arapović Ivan, koji je u referatu izložio kakav je rad bio u protekloj godini. Iz referata smo mogli primjetiti da je bilo kako dobroih tako i loših strana - propusta. Također je izlagao naveo nekoliko primjera o alkavom odnošenju poslovodja prodavnica prema državnoj imovini koja im je povjerena. U referatu je bilo spomenuto da se pojedini personal u prodavnicama nije pristojno odnosio prema mušterijama i t. d.

Radne akcije koje je organizovala u toku minule godište ova podružnica - nisu bile u svakom slučaju posjećene u dovoljnoj mjeri, a tome kao razlog navodi veliki broj članstva, koji se nije mogao uvjek okupiti.

Koordinacija između podružnice i uprava preduzeća, može se reći da je bila veoma slaba. Cistoča po prodavnica neodržaje se u potpunosti, što je doveđe do toga da su poneke poslovodje kažnjene za ovaj propust od strane sanitarnе inspekcije.

U upravljanju ove podružnice, prošle godine birani su drugovi sa terena (van garada), pa im je kao takvim bilo nemoguće prisustvovati svaki put sjednicama koje je upravni odbor održavao, pa je logično da od takvih članova upravnog odbora nije bilo naročito koristi, radi čega je skrenuta pažnja prisutnim članovima skupštine da u novi upravni odbor biraju lica koja će svojim radom i zalaganjem u radu doprinijeti poboljšanju podružnice.

Što se tiče članarine, ona je redovno ubirana i markice su redovno davane članovima, tako da po tom pitanju nije bila potreba reči o naročito diskusija. Kod nekih članova nedostajale su članske knjižice, dok su kod nekih bile popunjene sa markicama, radi čega se je blagajnik obratio Glavnem odboru sindikata u Sarajevu, radi dostave nedostajućeg materijala.

Izvršena je finansijska kontrola blagajničkog poslovanja pa je nadjeno potpuno ispravno blagajničko poslovanje. Poslijepodnošenja referata, razvila se svestrana diskusiјa u kojoj su učestvovali mnogi od prisutnih, osvrćući se na mnoge tačke iz referata, tako je referat u dovoljnoj mjeri pretvoren. Na sva pitanja-primjedbe na refetat od strane članova, odgovarao je predsjednik podružnice, Krivić Salko, pri čemu je naročito istakao činjenicu, da nije dužnost upravnog odbora buditi svijest kod članstva, nego je svaki ~~xxx~~ član trebao biti i treba da bude svjestan svojih dužnosti i prava.

Nakon diskusije Begeta Hilmo Prezrednik radnog predsjedništva predložio je skupštini da se izaberu 3 člana koji će predložiti kandidacionu listu, na temelju čega je Krivić Salko predložio: Krivić Herceg Veseljka, Džajić Osmana i Bilanović Smaju, koji su se povukli da predlože kandidate.

. / .

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 1. Republički odbor sind. trgovaca radnika. Zapisnici sjednica sind. pod. i god. skupština 1949-54.

Trgovinsko preduzeće
Bratstvo

(n/a)
Bugojno, 25. IX. 1952.

Broj: 326/52

TTC

Zemaljski Odbor Sindikata
Trgovinskih Radnika BiH.

Sarajevo

n prilopu Vaun se fokusasi
Tarifni Pravilnik za 1952. god. sa
zapisnikom od 24.08. uj. s molbom
za soglasnost.

S. F. - S. V.

Pribyl: 4

Directori:

Stojan Stojanović

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 2. Republički odbor sind. trgovačkih radnika i službenika za BiH. Tarifni pravilnici 1952.

- 3 -

SREZ - UKUPNO	Broj prodav. u sastavu trg.preduz.	Trg.radnje sa red.obr.	Paušalne radnje	Prod. proiz.	Prod.Ostale ZZ-a prod. pred.
Banja Luka	426 134	14	8	53	166 51
Bihać	236 103	5	-	14	103 13
Brčko	479 171	1	3	45	210 49
Derventa	198 59	2	4	27	99 7
Doboj	334 133	2	4	33	130 32
Goražde	252 98	1	-	29	117 7
Jajce	190 85	3	16	14	59 13
Livno	129 60	4	-	9	51 5
Mostar	520 274	9	5	38	173 22
Prijedor	347 103	12	9	23	158 42
Sarajevo	1010 601	67	49	132	133 28
Trebinje	123 43	2	-	10	62 6
Tuzla	431 216	5	7	59	135 9
Zenica	444 226	5	-	88	94 31
Zvornik	133 55	-	3	4	67 4
Ukupno:	5255 2361	132	108	578	1757 319

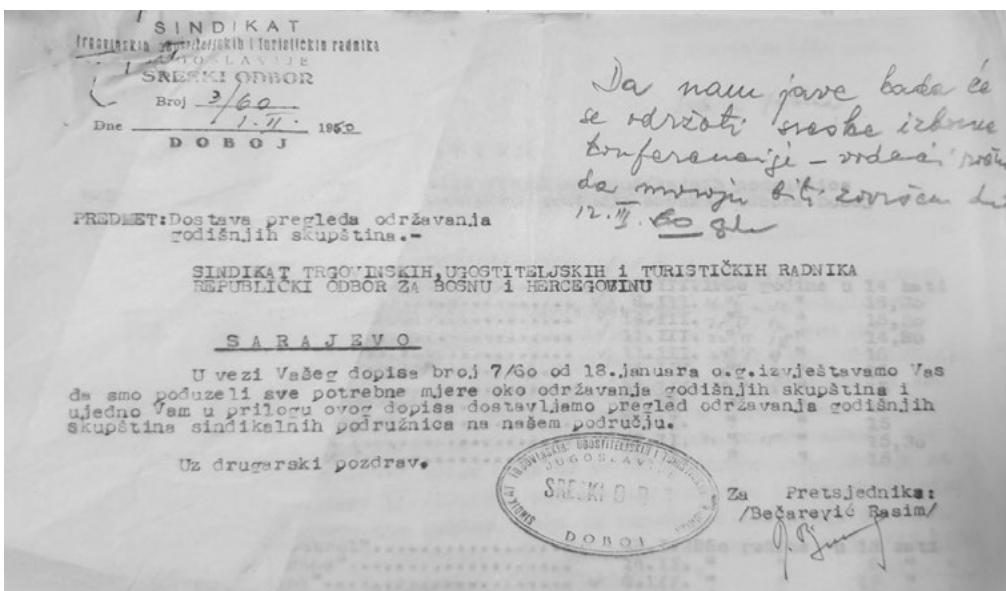
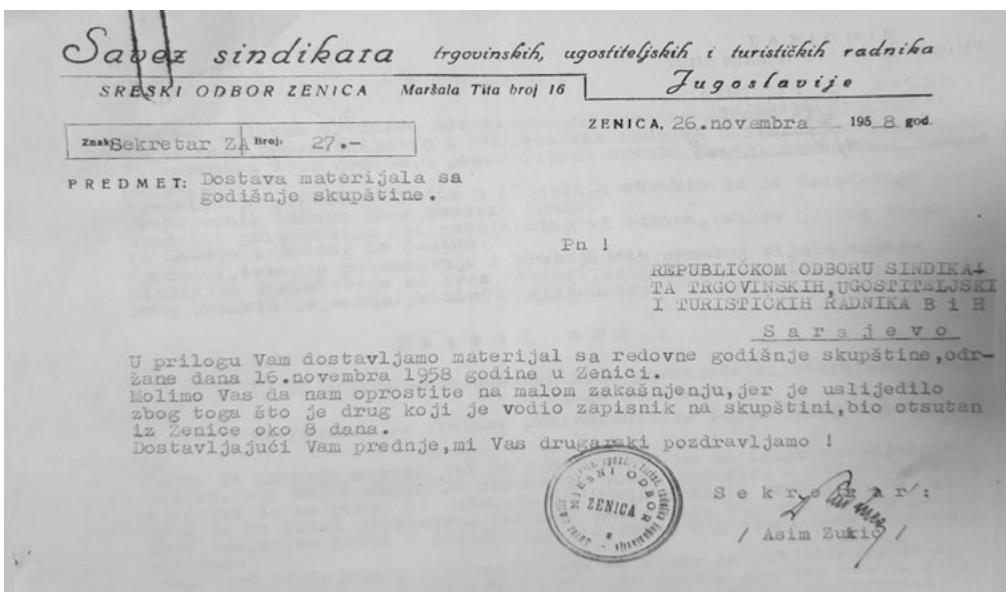
Iz prednjeg pregleda vidi se, da je ukupan broj svih prodavnica koncem 1957 godine iznosio 5.255, te sa 6 robnih kuća /koje nisu uzete u obzir/ ukupno iznosi 5.261 prodavnice.

B. UGOSTITELJSTVO:

Stanje ugostiteljskih objekata koncem 1957 godine po srezovima izgledalo je ovako:

Srez - Ukupno	Broj ugos. pred.bez posl.jed.	Broj ugos. u sastavu	Broj sam. ugos.	Broj zadr. ug.jed.	Broj ug. jed.usas.	Broj priv.ug. drugih radnji preduze.
Banja Luka	126 -	19	28	32	6	41
Bihać	92 -	37	4	23	2	26
Brčko	86 -	30	7	9	18	22
Derventa	77 -	25	3	16	17	16

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 5. Republički odbor sind. trgovackih radnika za BiH. Zapisnici sjednica rad. savjeta, razne informacije, raspisi 1950-1959.

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 6. Republički odbor sind. trgovackih radnika za BiH. Zapisnici, izvještaji sreskih sindikalnih vijeća 1959-1960.

Z A P I S N I K

Sa V Sjednice Pretsjedništva Zemaljskog odbora sindikata trgovinskih radnika za BiH, održane na dan 29. juna 1953 godine u 13,30 časova.

P R I S U T N I :

1) Zrelec Emil	7) Topčagić Rize
2) Prijava Šefket	8) Kalem Branko
3) Pajević Alija	9) Lekić Djure
4) Oreč Andrija	10) Djurić Dragan
5) Bešlić Đelevad	11) Junusević Osman
6) Jeganjac Zikrija	12) Salahović Meho, Mostar (umjesto Člana Pretsj. Marića)

O T S U T N I :

- 1) Leze Slobodan - na putu
- 2) Stajić Sika - na godišnjem odmoru
- 3) Djurdjević Šukrija - neopravданo

D N E V N I R E D:

1.- ODLUKE X PLENUMA CENTRALNOG ODBORA SINDIKATA TRGOVINSKIH RADNIKA JUGOSL.

2.- ODLUKA O IZGRADNJI ODMARALIŠTA U GRADCU I

3.- R A Z N O

I

Nakon usvajanja dnevnog reda drug Zrelec Emil upoznaje Pretsjedništvo sa tokom rada Plenuma CO i njegovim zaključcima, ističući da je glavna tema bila o kojoj se raspravljalo na Plenumu: Mjesto i uloga trgovine u našem novom privrednom sistemu. Trebalo je iznijeti kako trgovina posluje i što treba da učini Sindikat trgovinskih radnika. Mi nismo najzadovoljniji sa radom Plenuma, jer se niko, osim nas iz BiH nije dobro pripremio. Bile su samo predlažene dvije rezolucije i to druga Ćirić i našeg druga Prijače, koju je sastavio sa članovima našeg Pretdsjedništva iz Sarajeva. Na koncu je Plenum usvojio rezoluciju, koju je izmijenio u odnosu na predložene. U rezoluciji ima raznih mišljenja i predloga, pa iz nje treba napraviti izvjesnu analizu. Treba na terenu preanalizirati situaciju u trgovini i na širim konferencijskim iznijeti sve nedostatke, ali tako da kritika bude dobromišljena, a iz kritike izbaciti sve ono što ima lječnih i zlonamernih momenta. U Tuzli je na primjer već održana takva jedna šira konferencija, kojoj je prisustvovalo cijelokupno sindikalno članstvo. Ta je konferencija bila dobro organizovana, ito od Mjesnog sindikalnog vijeća i takve konferencije trebalo bi održati i u ostalim mjestima. Prilikom organizovanja tih konferencija, sindikalne podružnice treba da se pobrinu i da se angažuju kako bi na njih došlo cijelokupno članstvo. Na konferenciji u Tuzli, kojoj smo prisustvovali i ja i drug Ćirić, predsjednik Centralnog odbora, iznesene su sasvim objektivno sve dobre i loše strane. Tako na primjer iznešen je kao loš primjer rad direktora preduzeća "Otpad", koji je u toku prošle godine primio preko 100.000 dinara iz viška fonda plata. Dati su i konkretni predlozi, kao što su da se kolektivi odriču u današnjoj situaciji, zbog posljedica suše, viškova fonda plata, zatim da se tarifni stavovi određuju u okviru prosječnog fonda plata preduzeća. Takođe je govoreno i o pitanju kadra, te su dati konkretni predlozi kako da se riješi to pitanje. Ujedno je istaknuto što bi konkretno trebalo da učini Vijeće proizvodjачa, a što Sindikalno vijeće.

Izvor: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Republički odbor sindikata trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika, kutija br. 3. Republički odbor sind. trgovačkih radnika za BiH. Zapisnici, sjednica predsjedništva sekretarijata, materijali sa godišnjih skupština radnih organizacija 1947-1955.

Korišteni izvori i literatura

Neobjavljeni arhivska grada:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Fond: Republički odbor sindikata trgovačkih i ugostiteljskih radnika

Objavljeni izvori:

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Saveznim organima vlasti, Zagreb: Novinarsko izdavačko poduzeće, 1953.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd: Sedma sila, 1963.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Beograd: Rad, 1975.

Zakon o udruženom radu, Zagreb: Vjesnik SSRNH, 1976.

Štampa:

Oslobodenje, Sarajevo 1946, 1947.

Knjige i članci:

Babić, Nikola, „Doprinos radničkog pokreta Bosne i Hercegovine stvaranju jedinstvenog radničkog pokreta”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 114-126.

Bajić, Nevenka, „Uloga žene u socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, II, br. 2, 1962, 239-250.

Bajić, Nevenka, „Učešće žena u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske okupacije”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 102-114.

Buljubašić, Belma, „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH”, u: *Lice i naličje socijalne pravde* (ur. Svjetlana Nedimović), Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, Sarajevo, 2014, 12-21.

Buljubašić, Belma, „Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini. Između radničke klase i političkih elita”, u: *Socijalna demokratija u Bosni i Hercegovini. Historijski pogledi i razmatranja za budućnost*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, (ur. Alberto Sasso i Nermin Kujović), 2020, 40-74.

Bibuljica, Benisa, *Problemi i perspektive sindikalne politike u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori*, magisterski rad, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek politologija, 2020, 22. Dostupno na: <https://fpn.unsa.ba/b/> (Pristupljeno: 26. 3. 2023.)

Cvek, Sven, Ivčić, Snježana, Račić, Jasna, „Rad, klasa, nacija: radnički štrajkovi u Hrvatskoj 1990. godine”, u: *Gradove smo vam podigli. O protivječnostima jugoslovenskog socijalizma*, (ur. Vida Knežević, Marko Milić), Beograd: Centar CZKD Centar za kulturnu dekontaminaciju, 75-89.

Dizdarević, Raif, „Sedamdeset godina sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine i trideset godina njihovog djelovanja i socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 9-33.

Hadžibegović, Ilijas, „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata”, u: *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa ,Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu* (ur. Čedo Maleš), Beograd: Radnička štampa, 1979, 50-64.

Hadžirović, Ahmed, „Sindikalni pravci i organizacije u Bosni i Hercegovini 1935-1941”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 290-324.

Hadžirović, Ahmed, „Djelovanje i uticaj Komunističke partije Jugoslavije na sindikalni pokret između dva svjetska rata”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975*. (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini Mićo Sokolović, 1977, 220-257.

Hadžirović, Ahmed, „Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva so sloma stare Jugoslavije”, *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa ,Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu* (ur. Čedo Maleš), Beograd: Radnička štampa, 1979, 275-284.

Jović, Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla, uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb: Prometej, 2003.

Kamperelić, Života, „Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva”, u: *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa ,Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu (ur. Čedo Maleš)*, Beograd: Radnička štampa, 1979, 425-435.

Karabegović, Ibrahim, „Glas slobode – prvo radničko glasilo u Bosni i Hercegovini”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975.* (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini *Mićo Sokolović*, 1977, 182-219.

Miljanović, Mitar, „Trideset godina društvene akcije sindikata u socijalističkoj Bosni i Hercegovini (1945-1975)”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975.* (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini *Mićo Sokolović*, 1977, 325-365.

Musić, Goran, „Službenice, potrošačice i komunistkinje: zadruge uredskih radnika u Jugoslaviji između dva rata iz rodne perspektive”, u: *Socijalna demokratija u Bosni i Hercegovini. Historijski pogledi i razmatranja za budućnost*, Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, (ur. Alberto Sasso i Nermin Kujović), 2020, 74-96.

Nedimović, Uroš, „Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini od 1921. do 1929. godine”, u: *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905-1975.* (ur. N. Babić, A. Hadžirović), Sarajevo: Vijeće sindikata Bosne i Hercegovine / Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini *Mićo Sokolović*, 1977, 258-289.

Prilozi, br. 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1965.

Prilozi, br. 9, Institut za istoriju, Sarajevo, 1973.

Radelić, Zdenko, „Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini)”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 22, br. 3, 1990, 67-88.

Redžić, Enver, „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu”, *Prilozi*, br. 9, 1973, 163-226.

Reljanović, Mario, „Položaj sindikata u SFRJ drugoj polovini 1980-ih”, u: *Gradove smo vam podigli. O protivrječnostima jugoslovenskog socijalizma*, (ur. Vida Knežević, Marko Milić), Beograd: Centar CZKD Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2018, 57-75.

Sarač-Rujanac, Dženita, „Ustavi iz 1963. i 1974. kao uvod u fazu zrelog socijalističkog samoupravljanja i prirodan hod ka ravnopravnosti”, u: Zbornik radova sa međunarodne konferencije Ustavnost Bosne i Hercegovine kroz historiju, Sarajevo 23. 11. 2021, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2022, 165-207.

Šarac, Nedim, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Narodna prosvjeta, 1955.

Položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji do konca 70-ih godina i značaj protesta radnika tijekom 80-ih godina 20. stoljeća

mag. Dražen Janko

Apstrakt: Po okončanju Drugoga svjetskog rata radilo se na izgradnji socijalističke države. Proces je bio spor, jer nakon ne samo porušenog sustava već i uništene infrastrukture sve je trebalo ponovno staviti u pogon. Kako su se žene u narodnooslobodilačkoj borbi pokazale kao prave drugarice, pitanje žene trebalo je riješiti što prije. Bio je veliki broj nepismenih žena. Osnivanje Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu, poznatijeg kao AFŽ, imalo je zadatak inkorporirati veći broj žena u Komunističku partiju Jugoslavije. No vremenom se pokazalo kako žene nisu dobile prava koja su im bila potrebna. Vremenom, ženski pokreti, kako u svijetu tako i u Jugoslaviji, isticali su maligne bolesti sustava koje su se odrazile na zastupljenost žena u javno-privatnom sektoru. Onaj koji se ponajviše trebao brinuti za prava svih radnika bio je sindikat koji je početkom osamdesetih godina, nakon smrti Josipa Broza Tita, pokazao unutrašnju trulost sustava za koji se zalagao.

Ovaj članak ima za zadaću predstaviti položaj žena u svim sektorima rada pa tako i u trgovini, te pitanja „prava žena” do početka osamdesetih godina. Drugi dio rada bavi se općim problemima socijalističkog sustava koji su doveli do udruženih (muško-ženskih prava), odnosno zajedničkih prosvjeda koji su kulminirali u drugoj polovini 80-ih godina te naposljetku pokazali trulost sustava kroz primjer u Kombinatu Borovo. Na tom primjeru vidjet će se koliko je bivša Jugoslavija bila na klimavim nogama kada su u pitanju sindikalna prava i prava radnika općenito.

Ključne riječi: žene, prava radnika, sindikat, prosvjedi, Jugoslavija

Uvod

Socijalistička emancipacija žena dovela je do njihova značajnog iskoraka u sferu javnog, političkog te do poboljšanja sveukupnog društvenog, pa čak i sindikalnog udruživanja žena. Izvjesno je također kako je sudjelovanje žena u partizanskim jedinicama utrlo put njihovoj emancipaciji.¹ Ispovijesti nebrojenih primjera partizanki ukazuju na njihov veliki doprinos u borbi. Partizanska borba bila je „osnivački” mit novog društva, a u ovim mitovima isticala se borba i doprinos drugarica. Najznačajniji oblik organiziranog sudjelovanja žena u revolucionarnoj borbi i iz-

¹ Ivana Pantelić, *Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)*, ProFemina, ljeto/jesen 2011., 81.

gradnji društva svakako je Antifašistički front žena (AFŽ), formiran u Bosanskom Petrovcu 1942. kada je održana *Prva zemaljska konferencija AFŽ-a*. Na konferenciji koja je trajala tri dana sudjelovalo je 166 zastupnica iz redova rukovoditelja partije, predratnog ženskog pokreta, aktivnih omladinki i partizanki.² Značajan mehanizam ove edukacije predstavljao je tisak, te je usprkos teškim uslovima tijekom rata povremeno tiskano 30 listova namijenjenih ženama.³ Tijekom rata fokus AFŽ-a bio je, naravno, na oslobođanju zemlje od okupatora i fašizma, ali uz isticanje ideološkog opredjeljenja da žene trebaju biti ravnopravne s muškarcima. U tom duhu je Josip Broz Tito istaknuo značaj ženskog doprinosa revolucionarno-oslobodilačkoj borbi. No na terenu svakako nije bilo tako. Primjerice, po riječima poslijeratne predsjednice AFŽ-a Cane Babović, žene su dolazile na sastanke AFŽ-a, ali uz prethodnu suglasnost muževa!⁴

(Preuzeto s: <https://voxfermina.net/>)

Nakon rata fokus djelovanja AFŽ-a bio je na sudjelovanju žene u obnovi i izgradnji zemlje, ali i na onim djelatnostima koje tradicionalno pripadaju ženama: briga o siročadi, starijima, osobama s invaliditetom itd. Žene su dobine mogućnost birati i biti birane te je u ovim aktivnostima AFŽ imao značajnu ulogu. Formiraju se i mjesni odbori AFŽ-a po svim selima i gradovima. Može se reći da je u razdoblju poslije rata najveći fokus bio na organiziranju analfabetskih tečajeva zbog velike nepismenosti stanovništva uopće, a naročito žena, kao i na zdravstvenim i domaćinskim tečajevima. Vremenom se rad AFŽ-a orijentirao ka humanitarnom, te su liderice AFŽ-a bile svjesne opasnosti njegova svođenja na humanitarnu organizaciju, iz čega svjedoče i govor aktivistkinja kao što su Mitra Mitrović i Vida Tomšić. Prva je tako na prvom plenumu AFŽ-a istaknula: „(...) Naš pokret treba na svim poljima, a naročito na ekonomskom i privrednom, uvući u borbu i ne dati mu da se pretvori u neku humanitarnu ili kakvu drugu organizaciju u kojoj će izgubiti onaj svoj borbeni revolucionarni karakter, koji je stekao svojim postupcima tijekom Narodnooslobodilačkog rata (...).”⁵

2 Ibid, 81.

3 Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevo 2013., 79.

4 Ivana Pantelić, *Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)*, 82.

5 Ivana Pantelić, *Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)*, 88.

Pored samokritike, tijekom 1947. javlja se i kritika od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Ukazivalo se na nedovoljnu aktivnost mjesnih odbora AFŽ-a, kao i na to da još uvijek veliki broj žena nije ušao u sastav AFŽ-a. U jednoj poznatoj analizi AFŽ-a koju je istražila Lydia Sklevicky ukazano je kako su mnoge žene u AFŽ-u uvidjele opasnosti koje im se spremaju, pa čak i predvidjele ukidanje AFŽ-a. U nekim dokumentima AFŽ je tako kritizirao Narodni front, koji je prethodno AFŽ tretirao samo kao tehničku ispomoć. Ono što je posebno istaknuto kao presedan postojanja AFŽ-a i što ukazuje na destruktivnu politiku KPJ-a prema ženskoj populaciji jest činjenica da mnogi ugledni partijski rukovoditelji nisu puštali svoje žene da se uključe u rad AFŽ-a!⁶

Ove i brojne druge proturječnosti dovele su do tzv. „samoukidanja AFŽ-a” i njegova transformiranja u, vremenom će se pokazati slabi, *Savez ženskih društava* na Četvrtom kongresu 1953. (što je trebalo reflektirati tzv. demokracijski trend jer je i KPJ transformirana u Savez komunista Jugoslavije – SKJ). Činjenica da je AFŽ iz poluautonomne organizacije poslije Drugog svjetskog rata prerastao u jedan od brojnih segmenata partijske organizacije (tzv. kišobran organizacije) olakšao je ovo „samoukidanje.”⁷ Iza masovnosti AFŽ-a krila se oligarhijska struktura, a ženska partijska oligarhija, u daleko lošijoj poziciji od muške partijske oligarhije, nije bila u mogućnosti suprotstaviti se ovim trendovima, a ni prerasti u autentičnog tumača ženskih potreba i ciljeva.⁸

Ovako složeni problemi po žensku populaciju zadržali su se sve do sedamdesetih godina kada se javlja drugi, odnosno treći val feminističkog pokreta koji je zahvatio i pitanja ženskog položaja u javno-privrednom sektoru.

Položaj žena do početka 1970-ih godina

Rodni diskurs u SFRJ, kao i u ostalim socijalističkim zemljama, uglavnom se fokusirao na ulogu žene u procesu industrijalizacije, s tim što se u socijalističkom modelu pokušalo uskladiti i integrirati radne s funkcijama koje žene obavljaju u privatnoj sferi, s naglaskom na materinstvo. Tzv. žensko pitanje po sebi je definirano kao dio klasnog pitanja, te se specifičnosti položaja žene iz takve jednodimenzionalne perspektive i ne mogu promatrati kao objektivne pojave.

Postotak zapošljavanja žena bio je naročito visok u razdoblju poslijeratne obnove i izgradnje države kada je svaki oblik radne snage dobrodošao. No uslovi za rad često su bili vrlo teški, a na radnim mjestima na kojima je nedostajalo kadra (npr. u bolnicama) događalo se da žene rade prekovremeno, u dvije smjene i u vrlo teškim uslovima.⁹ Uvođen-

6 Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., 124.

7 Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, 80.

8 Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakture, 81.

9 Vera Gudac Dodić, Žena u socijalizmu, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006., 56-57.

jem samoupravljanja 1950. od poduzeća se zahtijeva rentabilnost što dovodi do smanjenja subvencija za ustanove društvenog standarda. Uvođenjem uredbe o dječjem doplatku 1951. godine žene se potiče da napuštaju svoje poslove i budu s djecom. Iako su se u socijalizmu mnoga tradicionalna muška zanimanja otvorila i za žene, one su nastavile biti dijelom tzv. sekundarnog tržišta radne snage.

Kada je riječ o proizvodnom sektoru, žene su najviše radile u sekundarnom sektoru tekstilne i kožne industrije koji je bio najniže plaćen. Kako navodi Stipe Šuvar, žene su u sekundarnom sektoru raspoređene po principu selektivne diskriminacije u kojima je posao „ženski,” najčešće sa zastarjelim tehnologijama, nižom obrazovnom strukturon, slabijim osobnim dohotkom.¹⁰ Istraživanje Željke Sporer koje se odnosi na razdoblje 1965.–1980. godine pokazuje da je veće sudjelovanje žena u određenim privrednim granama uvijek povezano s nižim osobnim dohodcima u tim granama.¹¹ Žene su se u najvećem broju zapošljavale u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, ugostiteljstva i trgovine.

Statistički podaci ukazuju na različite oblike diskriminacije žena na radnom mjestu: žena ima mnogo manje na rukovodećim mjestima, duže čekaju na unapređenje, a u ovisnosti od grane djelatnosti, prosječan osobni dohodak žene niži je od prosječnog osobnog dohotka muškarca s odgovarajućom stručnom spremom: u industriji se razlike kreću od 11% u grupi nekvalificiranih do 33,8% u grupi kvalificiranih radnika.¹² Opisujući ovo stanje, Slobodanka Nedović ističe da je „nepisano pravilo da se čak i u radnim organizacijama s velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mjestima nalaze muškarci.”¹³ Participacija žena na rukovodećim mjestima bila je vrlo slaba, u prosjeku oko 6%, a po nekim istraživanjima oko 14%. U svakom slučaju, riječ je o podzastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama.

Kada je riječ o trgovačkom sektoru 60-ih i 70-ih godina, žene su činile oko 70% radne snage. Nisu se nalazile na rukovodećim pozicijama već su bile, gledano prema postotku, niže plaćene za svoje poslove. Kako je i ovaj sektor bio *pod državnom čizmom* vrijedila su ista pravila kao i za ostala zanimanja. Ono po čemu se trgovina razlikovala od drugih zanimanja jest što su se poslovi javnih nabavki, pa čak i sindikalna udruženja, više „zabavljala” proizvodnim sektorom nego tercijarnim, a razlog je taj što su industrijska poduzeća više doprinosila tržišnoj ekonomiji. Kada govorimo o sindikalnom udruživanju i prosvjedu u trgovini, o čemu će biti riječi nešto kasnije, ova zanimanja se nisu nalazila na spisku radnika koji su isli na prosvjede.

¹⁰ Stipe Šuvar, *Diskusija u raspravi: Društvena svijest, marksistička teorija i emancipacija žena-danas*, Žena, br. 2-3/1972., 73.

¹¹ Željka Sporer, *Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima*, Sociologija, br. 4/1985.

¹² Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, 83.

¹³ Slobodanka Nedović, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005., 110.

Ono što žene izdvaja od muškaraca ovoga razdoblja jest problem tzv. dvostrukе opterećenosti žena. Žena je, i kada je bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće bila odgovorna za odgoj djece. Ako je imala ikakvu pomoć u tome, to je bila pomoć majke ili pak svekrve. Prema podacima iz 1965. godine, žene su tjedno radile u prosjeku 60-70 sati, od čega je 20-30% bio neplaćeni rad.¹⁴ Kako bi se to riješilo, bilo je i pokušaja podruštvljavanja poslova koji se obavljaju u domaćinstvu. Krajem 50-ih godina bilo je sve više uslužnih servisa koji su osnivani na inicijativu ženskih društava. No ove usluge koristio je mali broj žena, npr. prema jednoj anketi provedenoj od strane samog servisa među korisnicima usluga samo 1% činile su žene.¹⁵ U iste svrhe formirani su i restorani društvene ishrane, no njih su pretežito koristili muškarci samci, te je kućni rad i dalje apsorbirao sate i sate rada žene.¹⁶

Problem leži i u činjenici da se tzv. žensko pitanje tretiralo na pojednostavljen način. Žena je u politici bilo manje nego muškaraca. U nekadašnjoj Jugoslaviji postotak sudjelovanja žena u parlamentu SFRJ 1963. dosegao je 19,6%. Također, žene koje su tad bile u politici vršile su velik broj istaknutih pozicija. No one te pozicije nisu vršile radi kvote ili forme, već na osnovi osobnih kvaliteta i doprinosa kao i šireg društveno-političkog opredjeljenja da položaj žena treba biti ravnopravan.¹⁷

Položaj žena u Jugoslaviji komentirala je za *Deutsche Welle* ugledna hrvatska znanstvenica, sociologinja Inga Tomić-Koludrović. „Sumnjam da bi mnoge žene bile zadovoljne. U Jugoslaviji su do bile prava kao i muškarci, ali je obitelj ostala patrijarhalna niša u kojoj su i najobrazovanije žene obavljale sve kućanske poslove. Opterećenje žena je bilo izuzetno veliko. Dokumentarni film Kreše Golika iz 1966. godine „Od 3 do 22“ sjajno to ilustrira: dolazak na posao, posao, nabavka namirnica, briga za obitelj, kućanski poslovi... Praktički 16 i više sati rada dnevno. Povjesničar Brunnbauer tvrdi, primjerice, da su 60-ih godina u Jugoslaviji žene prosječno radile 60-70 sati tjedno, od čega je 20-30 sati otpadalo na neplaćeni rad u kući, što je bilo znatno više od najvećeg radnog opterećenja žena zabilježenog u Italiji gdje su žene radile prosječno 54 sata tjedno. No činjenica je da su do bile pravo izlaska iz kuće i pravo rada, što je tada za njih bilo izuzetno značajno,” zaključuje Inga Tomić-Koludrović, voditeljica istraživanja o podjeli poslova u kućanstvu provedenog u okviru projekta *Relacijski rodni odnosi u Hrvatskoj: modernizacijske i razvojne perspektive – GENMOD*.¹⁸

¹⁴ Ibid, 105.

¹⁵ Slobodanka Nedović, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, 107.

¹⁶ Ibid, 108.

¹⁷ Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, 85.

¹⁸ <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2019/10/tomic-koludroovic-u-jugoslaviji-su-zene-radile-od-jutra-do-mraka/> Pristupljeno: 4. 4. 2023.

(Preuzeto s: <https://www.mojevrijeme.hr/magazin/>¹⁹)

Kratkometražni dokumentarni film Kreše Golika iz 1966. godine prikazuje jedan dan u životu 22-godišnje Smilje Glavaš, udane žene i majke iz predgrađa Zagreba. Njen dan počinje u 3 sata ujutro i traje do 22 sata navečer. Prije posla odlazi na tržnicu kako bi kupila namirnice, a nakon posla vraća se djetetu i trošnoj kućici na rubu grada. Kućanske poslove obavlja sama. Do tramvajske pruge svakoga dana pješači, dok njen suprug na posao odlazi bicikлом.²⁰

Buđenje žena tijekom 70-ih godina

Sedamdesete godine su u SFRJ bile značajne za žensko pitanje kao i položaj radnica u svim sektorima javno-privrednog okupljanja. Od ukidanja AFŽ-a pa do sedamdesetih godina ženskom pitanju se nije pridavala posebna važnost ni pažnja. Međutim, sredinom sedamdesetih godina drugi val ženskog pokreta poznatijeg kao *feminizam* polako dolazi i na prostore Jugoslavije, potaknut studentskim prosvjedima 1968. Generacija mladih i obrazovanih žena iz urbanih središta (...) činila je jezgru novog pokreta ranih sedamdesetih (...). Ove žene imale su pristup obrazovanju i zaposlenju. Godina 1978. od posebnog je značaja za žene i žensko pitanje u SFRJ jer je te godine održan međunarodni skup *Drugarica* žena. *Žensko pitanje – Novi pristup?* u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu, te je predstavlјao prvu međunarodnu konferenciju o položaju žena u Jugoslaviji.²¹ Skupu su prisustvovalе obrazovane i afirmirane žene iz Zagreba, Sarajeva, Ljubljane i Beograda kao i one iz Italije, Francuske i Engleske. Konferencija je ukazala na svo licemjerje režima koji je tvrdio kako je u socijalizmu žensko pitanje riješeno, kako su žene jednake s muškarcima i kako je svako pitanje specifičnih ženskih interesa proglašavano novoljevičarenjem, ili jednim i drugim istovremeno. Samoupravljačicama je bilo sugerirano kako im je glavna zadaća kuhinja i rađanje pa se tako u socijalističkoj partiji Jugoslavije sindikalni pokret u kojem su bile žene smatrao ništavnim i prioritetom kojeg treba riješiti.²²

¹⁹ Isječak iz videa.

²⁰ Link kratkometražnog filma, od 13:42 min. (<https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>) Pristupljeno: 3. 4. 2023.

²¹ Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: *Artikulacija jedne kontrakulture*, 89.

²² Ibid, 89.

U jugoslavenskom obliku industrijske demokracije, poznatom kao samoupravljanje, primjetan je diskriminoran odnos prema ženama, koje su bile nešto zastupljenije samo u zastupničkim tijelima svojih osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), a više simbolično kada se ova zastupnička struktura odvaja od bazne.²³ No otvara se pitanje bi li veće formalno-pravno sudjelovanje, bolje reći puko prisustvo žena u organima odlučivanja, dublje izmijenilo postojeće rodne i uopće šire društvene odnose. Dublje analize na ovu temu uradila je Blaženka Despot,²⁴ filozofkinja koja se zapitala zašto socijalizam ne daje jednak prava i ženama ako se zalaže za jednakost svih. Njen rad smatra se značajnim jer govori o ograničenoj emancipaciji žena u socijalizmu.

Novi socijalni pokreti u tome imaju ključnu ulogu jer studentski, antirasistički, ekološki, feministički pokreti se „više ne mogu miriti s paradigmom političke emancipacije etablirane slobode, već traže slobodu od ovako shvaćene slobode.”²⁵ Oni dovode u pitanje nekritičku vjeru u napredak koju donosi „moderna.” Blaženka Despot ženski pokret analizira u kontekstu ostalih progresivnih društvenih pokreta i njihovih težnji ka novoj socijabilnosti, koje je nemoguće pojmiti u okvirima postojećih političkih paradigmi, koncentrirajući ih u sindikalne prosvjede koji će svoju eskalaciju doživjeti u 80-im godinama 20. stoljeća. Ukipanjem vlasništva i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, socijalistička društva „nisu uozbiljila slobodu čovjeka ni prema državi, niti su promijenila odnos spram prirode kao stvari.”²⁶

U knjizi „Teorija i praksa samoupravnog socijalizma” iz 1976. godine navedeno je: „Radnička klasa i svi radni ljudi nosioci su vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima... Ali jednakost u pravima,... ne mora značiti i stvarnu jednakost. U našem Socijalističkom društvu mnogo je važnije ovo potonje, tj. ne da se radni ljudi i svi drugi građani proglašavaju jednakima nego i da se osigura da oni i zaista postanu jednakci.”²⁷ Nadalje, u SFRJ inzistiralo se na jednakosti jer je to bio jedan od osnovnih segmenata vođenja države i prijenosa ideologije. Kontekst 70-ih i 80-ih godina također je turbulentno razdoblje, s obzirom da je Titova smrt 1980. godine uzburkala prilike u cijeloj državi.

Popularna kultura, u čiju sferu ulaze i filmovi, tijekom 70-ih i 80-ih godina predstavlja posebnu problematiku: došlo je do potiskivanja socijalističke društvene misli i svijesti, a time i do „opskurne ideološke situacije, u kojoj društvene snage koje su nosioci grupno vlasničkog mentaliteta nastoje podržati onaj oblik društvene reprodukcije, koji petrificira postojeću podjelu na upravljače i izvršioce sa jasnim društvenim razlikama.”²⁸ Sfera popularne kulture

23 Ivana Pantelić, *Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)*, 119.

24 Milena Karapetrović, *Ona ima ime (o filozofiji i feminizmu)*, „Lara“ Bijeljina, ART print, Banja Luka-Bijeljina, 2007., 52.

25 Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995., 66.

26 Ibid, 101.

27 Mratović Veljko, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1976., 150.

28 Reana Senjković, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008., 86.

projicirala je određene značenjske figure koje su nosile ideološke prepostavke, a koje su variale ovisno o društveno-ekonomskim prilikama koje su se pogoršavale sukladno s bliženjem raspada Jugoslavije.

Žene iz akademskih krugova su putujući po zapadnoj Europi i SAD-u dobine mogućnost upoznati se sa ženskim pokretom i literaturom te analizirati i promatrati vlastito društvo iz novog kuta. U takvim okolnostima zbio se i svojevrstan presedan: organiziranje prve „feminističke konferencije” u nekoj socijalističkoj zemlji. Konferencija *Drugarica žena. Žensko pitanje – Novi pristup?* organizirana je u Beogradu u Studentskom kulturnom centru 1978., kada se ozbiljnije i mogu pratiti zahtjevi žena za prava jednaka pravima muškaraca, što je dalo temelj za zajedničku pobunu koja će uslijediti već početkom 80-ih godina 20. stoljeća. To će dovesti do još većeg vala buđenja i sindikalnog okupljanja.²⁹

Pad sindikalnog okupljanja u SFRJ tijekom 1980-ih godina

Poljuljana socijalna sigurnost sindikalnog članstva dovodi do pojave prvih prosvjeda u socijalistički uređenom društvu. Rijetke su ozbiljnije i sveobuhvatnije analize položaja sindikata u samoupravnom društvu su rijetke, a još rjeđe su one koje su kritički nastrojene prema tada aktualnom sustavu; uglavnom se kroz teorijske konstrukcije i prepričavanje nekih dogmatskih uvjerenja pokušava prenijeti aktualna slika o sindikatu kao vrlo važnom faktoru u samoupravljanju.³⁰

Kroz različite apologetske pristupe nefunkcionalnom konceptu sindikata, jasno se mogu uočiti procesi koji su na koncu doveli do potpunog zaokreta u sindikalnoj politici krajem 80-ih godina 20. stoljeća. Dok se još u analizama iz 1985. i 1986. godine mogu vidjeti tvrdi stavovi o samoupravnom socijalizmu kao modelu bez alternative, rasprave iz 1989. godine fokusiraju se na nove perspektive sindikata u uslovima otvorene tržišne privrede. Sindikat je, u organizacijskom ali i političkom smislu, pratio sudbinu države u kojoj je postojao – raskol u Savezu komunista Jugoslavije doveo je do stvaranja alternativnih pogleda na budućnost sindikata i društva, u kojoj će se sindikat vršiti nove funkcije. U istim procesima vidljiva je i transformacija „od radništva do nacije,” koja će ubrzo dovesti do ratnih obračuna na prostorima nekadašnje zajedničke države.³¹ Sindikat je drugu polovicu 80-ih godina i značajna previranja u postojećem društveno-političkom sustavu, kao i raspad SFR Jugoslavije, dočekao u normativnom okviru koji je uglavnom bio omeđen Ustavom SFRJ iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu (ZUR) iz 1976. godine.³² Najveći nedostatak bio je vidljiv u činjenici kako

²⁹ Zlatiborka Popov Momčinović, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, 89.

³⁰ Goran Musić, *Radnička klasa Srbije u tranziciji*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013., 69.

³¹ Ibid, 69.

³² Janos Kornai, *Reforma socijalnog sektora u post socijalističkim zemljama: normativni pristup*, Zbornik radova: *Globalizacija i socijalna država*, Zagreb, 1988., 232-233.

se sindikat kroz Ustav i zakone promatrao kao „subjekt sproveđenja državne politike, a ne kao podrška radničkim pravima i autonomna organizacija samih radnika.”³³ Takva institucionalizacija sindikata i njegovo sudjelovanje u društveno-političkom vijeću Skupštine SFRJ nisu doveli do jačeg političkog djelovanja sindikata na samostalnim osnovama, napose kada je riječ o ženskom pitanju. Naprotiv, mnogi autori s kraja 80-ih godina 20. stoljeća kritizirali su približavanje sindikata državi koje je uspostavljeno u tako znatnoj mjeri da se nije moglo razlučiti gdje prestaju državne politike i interesi, a gdje sindikat gradi svoje specifične platforme djelovanja.³⁴

Značaj prosvjeda kao odgovora na loš položaj radnika i njegovih prava

Iz prethodnog teksta jasno se može vidjeti da je sindikalna organizacija u SFRJ imala vrlo nesigurne osnove. One su u potpunosti razdrmane tijekom 80-ih godina, naročito u drugoj polovini koju su obilježili mnogobrojni i sve masovniji prosvjedi radnika. Sindikat je nakon toga slijedio sudbinu zajedničke države, fragmentirao se i okrenuo novoj retorici koja je pretpostavljala temeljnu promjenu političkog i ekonomskog sustava. Koliko je postojeći sustav bio nespreman za implementaciju „stabilizacijskih mjera” koje su podrazumijevale daleko izraženiju štednju i ograničavanje prava zaposlenih, a koje bi nesumnjivo dalje urušile već opadajući životni standard, vidi se i iz same terminologije koja se upotrebljava kada je riječ o prosvjedima.

Naime, u zakonodavstvu ali i u svakodnevnom govoru ne koristi se termin „prosvjed/štrajk,” već izraz „obustava rada” (koji se smatrao kolokvijalnim, iako je korišten i u stručnoj literaturi), dok je u ZUR predstavljena još besmislenija jezička konstrukcija – „sporovi koji se nisu mogli riješiti redovnim putem.”³⁵ U takvom sustavu nema mjesta izvaninstitucionalnom nezadovoljstvu i to je teorijska postavka koje su se dužnosnici držali praktično do samog kraha sustava etiketirajući prosvjede kao „divlje,” dok su pojedini autori čak imali i vrlo kritičke konstrukcije kako i zašto dolazi do prosvjeda, zanemarujući osnovnu motivaciju radnika i apologetski pokušavajući svesti ih na izolirane pojave koje ne idu protiv sustava, iako je bilo i suprotnih primjera.³⁶ Broj prosvjeda³⁷ u SFRJ naglo raste sredinom 80-ih. Tijekom 1980. go-

33 Ibid, 234.

34 Ibid, 234.

35 Janos Kornai, *Reforma socijalnog sektora u postsocijalističkim zemljama: normativni pristup*, 235.

36 Stjepan Martinović ukazuje na činjenicu da su tijekom 1985. godine u najvećem broju zemalja prosvjedi u padu, osim rijetkih izuzetaka (Španjolska, Danska), dok su u SFRJ u značajnom porastu, što znači da se uzroci protesta moraju tražiti na domaćem tlu, a ne u okvirima poremećaja globalnog tržišta i svjetskih ekonomskih trendova. Stjepan Martinović, *Sindikat u suvremenom svijetu i jugoslavenskom društvu*, Republički i Gradski odbor sindikata radnika u grafičkoj, informativnoj i izdavačkoj djelatnosti Hrvatske, Zagreb, 1987., 16.

37 U tekstu će izrazi „prosvjed” i „obustava rada” biti korišteni kako sinonimi.

dine organizirano je ukupno 235 prosvjeda u kojima je sudjelovalo 13.504 radnika. Ove brojke narašle su na 1685 prosvjeda tijekom 1987. godine i 1348 prosvjeda u kojima je sudjelovalo 314.060 radnika u razdoblju siječanj-listopad 1988. godine.³⁸ Tijekom 1989. godine procjena je da je prosvjedovalo oko 470 000 radnika u okviru 1886 prosvjeda.³⁹ Najviše prosvjeda u bivšoj Jugoslaviji organizirano je u Srbiji (i njenim pokrajinama) i Hrvatskoj. U svakom petom prosvjedu sudjeluje više od 200, pa do nekoliko tisuća radnika. Iako su oni i dalje kratkotrajni, prosječno trajanje prosvjeda produljuje se na 10,5 radnih sati, što je znatno više od prosjeka štrajkova šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁴⁰

Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković analiziraju i kvalitativnu dimenziju prosvjeda, zaključujući da su prisutne neke pravilnosti i trendovi: da se prosvjedi iz proizvodnih djelatnosti šire i na prosvjetu, trgovinu, zdravstvo i druge državne službe, kao i da je svijest radnika o nužnosti promjena prevazišla okvire njihovog poduzeća – prosvjedi se tako transformiraju u pokušaje da se ukaže na teško stanje u cjelokupnoj privredi i da se utječe na makrousljove privređivanja, odnosno na različite državne politike.⁴¹ Ovakvo pozicioniranje radnika u prosvjedima logična je posljedica promjena koje oni uočavaju u dužem vremenskom razdoblju, a koje kulminiraju najavljenim reformama. Čak 62,8% prosvjednika su zaposleni, mlađi od 35 godina, a gotovo isti je postotak prosvjednika radničkog porijekla (57,1%). Srednjoškolsko obrazovanje ima 76,6% prosvjednika, dok izostaje podrška zaposlenih koji su visokoobrazovani. Socijalna dimenzija prosvjeda je evidentna: čak 75% prosvjednika smatra svoj materijalni položaj ispodprosječnim, a 90% smatra da je plaćeno manje nego što zaslužuje za svoj rad. Zanimljiv je i odnos prosvjednika prema sindikatima: 45,6% sudionika obustave rada izjasnili su se kao pripadnici sindikata, dok je čak 49,6% odbilo svaku vezu sa sindikatom.⁴² Imajući u vidu visok stupanj članstva u sindikatu u tom razdoblju, čini se da je upravo pobuna pojedinim radnicima bio povod za odstupanje od bilo kakvih političkih očekivanja od sindikata.

Kako se sindikati snalaze u takvim okolnostima? Jedna od najznačajnijih pobuna druge polovine osamdesetih godina organiziran je u rudniku „Raša“ u Labinu u Republici Hrvatskoj, u travnju i svibnju 1987. godine. Ovaj prosvjed poznat je po tome što je u tom trenutku bio najduži – trajao je puna 34 dana – kao i po tome što je pažnja javnosti uvijek bila usmjerena na pobune rudara (kao što je, nažalost, slučaj i danas), čija je uloga u proizvodnji i privredi uopće bila vrlo cijenjena.⁴³ To razdoblje u Jugoslaviji obilježili su prosvjedi u

³⁸ Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović, *Sindikat i nezadovoljstvo radnika*, Institut za političke studije, Beograd, 1988., 42.

³⁹ Štrajkovi 2013, „Koliko je bilo štrajkova“, 1990., Borovo, 3116, 8.

⁴⁰ Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović, *Sindikat i nezadovoljstvo radnika*, 9-11.

⁴¹ Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović, *Sindikat i nezadovoljstvo radnika*, 9-11.

⁴² Ibid, 13-14.

⁴³ Možda je vidljivosti ovog prosvjeda doprinio i simbolički značaj tog rudnika u povijesti radničkih borbi. Godine 1921. rudari su se pobunili protiv fašističkog režima i maltretiranja sindikalnih predstavnika rudara od strane fašističke vojske Italije. Početni prosvjed prerastao je u prvu antifašističku pobunu, pa su rudari osnovali radničku „Labinsku republiku.“ Pobuna je ugušena u vojnoj akciji talijanske vojske, nakon nešto više od mjesec dana postojanja.

kojima je, prema procjenama, sudjelovalo oko pola milijuna radnika/ca. Prosvjeda je najviše bilo krajem 80-ih i početkom 90-ih, u trenutku uvođenja mjera štednje i „restrukturiranja“ privrede, kada prosvjedi postaju svakodnevna i masovna pojava.

Prema istraživanjima, skoro da nema poduzeća u kojem radnici/e nisu prosvjedovali, a neki od najznačajnijih prosvjeda odvili su se u već spomenutom hrvatskom rudniku „Raša“ u Labinu koji je trajao najduže, beogradskoj „Rakovici,” bosanskom „Đurđeviku,” vukovarskom Kombinatu „Borovo.“ Zahtjevi radnika/ca u prosvjedu su predstavljali otpor srozavanju životnog standarda.⁴⁴

(Preuzeto s: <https://radnickaprava.org/>)

Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović zaključuju da je u najvećem broju slučajeva sindikat ignorirao postojanje pobune i potpuno se povlačio; u najmanjem broju slučajeva aktivno je istupao protiv prosvjednika. U preostalim slučajevima obustava rada, sindikat je ili podržao zahtjeve prosvjednika ali se ogradio od samog prosvjeda ili je aktivno pomagao i organizirao prosvjede.⁴⁵ I pored generalno negativnog raspoloženja prema sindikatu, vrlo je indikativno da radnici ne odustaju od sindikalnog organiziranja kao načina borbe za svoja prava. Naprotiv, tijekom prosvjeda vrlo je vidljiva njihova težnja da se među zahtjevima za smjenu rukovodstva poduzeća i promjene određenih politika na mikro ili makro razinama, nađu i zahtjevi za reformu sindikata i da se postojeći potencijali iskoriste kako bi se osnovala jedna nova organizacija koja bi bila autonomna, nebirokratizirana i koja ne bi imala izravne veze ni s partijom, niti s političarima – kako normativno, tako i faktički.

Od sindikata se, u razdoblju izgradnje samoupravnog socijalizma, očekivalo da bude nadzorni organ i stvara preduslove za realizaciju službenih državnih politika, što je dovelo do percepcije sindikata najprije kao nepotrebnog subjekta, a potom i kao direktno suprotstavljenog radničkim zahtjevima. Osamdesete su odličan primjer takvog konflikta, budući da je u tijeku bila reforma koja nikako nije išla u prilog radnicima (tako zvana „stabilizacija“) i koja

44 Vida Knežević i Marko Miletić, *Gradove smo vam podigli, O protivrečnostima jugoslavenskog socijalizma*, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 2018., 59.

45 Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović, *Sindikat i nezadovoljstvo radnika*, 30-31.

je od sindikata zahtijevala da svoje članstvo pripremi za planove rada koji su u biti značili umanjenje prava i pad životnog standarda, za čiji plasman i uspjeh jednostavno nisu imali nikakav autoritet i kredibilitet.

„Sindikat se u tome periodu pojavljuje kao posrednik u sporu između dvije strane. (...) Radnici međutim očekuju od sindikata da ne bude ni posrednik, niti da ostane po strani, a još manje da stane „na onu drugu stranu”, to jest na stranu onih protiv kojih se prosvjeđuje (što je do sada u praksi najčešće bio slučaj). Sindikat bi u ovoj vrsti sporova trebalo da zastupa radnike, to jest da bude po službenoj dužnosti, na strani radnika – čak i u nekim situacijama, kada se ne slaže potpuno sa njihovim zahtjevima. (...) Samo po tu cijenu će sindikat moći da povrati povjerenje kod radnika.“⁴⁶

Od 1988. i 1989. godine počinje razdruživanje u sindikatu kojeg prati partijski rasjep. Iako su prosvjedi 80-ih, prije svega, nosili socijalnu poruku i u prvi plan nije dolazila etnička pripadnost prosvjednika, zaokreti u službenim politikama i retorikama, naročito od 1989. godine, stvorili su od radničkih pokreta nacionalističke snage koje su kasnije mnogo puta bile zloupotrebljene kao adut za realizaciju planova koji je SFRJ gurnula u građanski rat devedesetih.⁴⁷ S druge strane, sindikati nikada nisu uspjeli prerasti u alternativnu političku opciju i praktički do danas nisu razvili vlastite političke platforme kojima bi utjecali na svoje članstvo ili s kojima bi se samostalno pojavili u političkom životu.

Ovakvi primjeri su nažalost ostali „na snazi” sve do početka rata koji je uslijedio 90-ih godina 20. stoljeća.

Prosvjedi u Kombinatu Borovo – nagovještaj sukoba u 90-im

Razdoblje kraja 80-ih i početka 90-ih godina za socijalističku Jugoslaviju značilo je sveobuhvatnu transformaciju društvenih odnosa. Ova transformacija obuhvaćala je, prije svega, procese ukidanja društvenog vlasništva i slabljenja političkog utjecaja radničke klase, praćene sve češćim radničkim prosvjedima koji su se preklapali s drugim političkim sukobima. Ti sukobi su se odvijali paralelno s uspostavljanjem kapitalističkih društvenih odnosa, zbog čega se pozicija rada, iskustvo krize i radničke pobune moraju analizirati, kako u okviru lokalnih političkih previranja tako i u okviru globalnih tokova kapitala.

Borba za radnička prava nije bila nimalo lagana. Ponajviše je bila izražena organiziranjem radnika u sindikat. Radnički sindikati (u obliku u kojem postoje danas) sve češće su predmet kritika,⁴⁸ s obzirom na sve češće medijske napade.

46 Zoran Stojiljković i Vukašin Pavlović, *Sindikat i nezadovoljstvo radnika*, 34.

47 Odličan primjer ovakve zloupotrebe bili su takozvani „mitinzi za Kosovo” na kojima se radničko nezadovoljstvo kanaliziralo kroz nacionalno pitanje.

48 Fleksibilizacija rada zahteva transformaciju sindikata - Mašina (masina.rs) Pristupljeno: 4. 4. 2023.

Iako u društvu vlada pretežito negativno raspoloženje prema sindikatu, još uvijek ne postoji realna alternativa sindikalnom organiziranju,⁴⁹ pa je vidljiva težnja da se postojeći potencijali sindikata iskoriste za njegovo reformiranje. Kako bismo na adekvatan način razmišljali u pravcu ove reorganizacije, koristit će da se kritički osvrnemo na ulogu i položaj sindikata krajem 80-ih godina uz razmatranje posljedica s kojima je određeno funkcioniranje sindikata povezano.

U tekstu koji je proizišao iz istraživanja *Kontinuitet društvenih sukoba 1988-1991: Kombinat Borovo*,⁵⁰ grupa Borovo (Sven Cvek, Snježana Ivčić, Jasna Račić) objašnjava diskontinuitet radničkih prosvjeda s kraja osamdesetih i nasilnih sukoba iz devedesetih. Kako navode, iako su se u istraživanju bavili prvenstveno „jednom tvornicom i jednim gradom,” odnosno situacijskom u jednoj republici (Hrvatskoj), kroz studiju slučaja Kombinata Borovo, često nazivanog i „Jugoslavija u malom,” može se na mikroplanu društveno-povijesne analize doći do spoznaja bitnih za širu problematiku sukoba. Razmatrano razdoblje njihova istraživanja (1988. – 1991.) predstavlja razdoblje sveobuhvatne društvene promjene gdje su jugoslavenski sukobi povezani s procesom uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa. Čini se kako je u tom razdoblju sve doživjelo transformaciju, pa su tako komunisti (koji su tada to bili samo po imenu) prešli u nove demokrate, društveno je moralo postati privatno, a radnička klascna borba pretvorena je u nacionalnu. Bitno je znati da spomenute transformacije nisu prolazile bez radničkog otpora. Točnije, neke promjene i sukobi počeli su u vrijeme već zahuktalih radničkih borbi.

Prosvjedi u Jugoslaviji tako su predstavljali prvenstveno borbu protiv višegodišnjeg srozanja životnog standarda, koje je kasnije kulminiralo stečajem poduzeća i otpuštanjima. Dakle, radilo se o sukobima koje treba razumjeti kao klasne. Međutim, klasna radnička borba je, uslijed raspada SKJ, sukoba republičkih rukovodstava, uplitanja stranačke politike itd., pretvorena u etničko-nacionalni sukob koji je kulminirao ratom. Moglo bi se reći da su nakon izbora nacionalističke politike kulminirale jer se u radničke pobune sve češće upliču stranački aktivisti koji zamagljuju njihov socijalni cilj podjelom po etničkim linijama. U istraživanju se pokušaj „sječe direktora” u vukovarskom Borovu u ljetu 1990. može promatrati kao primjer stranačkog pokušaja da se radnički prosvjedi izmanipuliraju i iskoriste u cilju smjene direktora. Prosvjed radnika izbio je u razdoblju najavljivanja mogućeg otpuštanja viška radnika/ca nakon neuspjelih pregovora prosvjednog odbora s rukovodstvom poduzeća. Uplitanje nacionalnih stranaka diskreditiralo je prosvjede i dovelo do optužbi da je prosvjed politički motiviran, ajavljaju se i optužbe kako su „Srbi htjeli raditi, a Hrvati nisu.”⁵¹

49 Budućnost sindikata: šta je moguće uraditi - Mašina (masina.rs) Pristupljeno: 4. 4. 2023.

50 Vida Knežević i Marko Miletić, *Gradove smo vam podigli*, 78-79.

51 Vida Knežević i Marko Miletić, *Gradove smo vam podigli*, 79.

(Protest radnika Borova 1988.; Izvor: Arhiv Jugoslavije – AJ-115-L-11703-57)

Potrebno je još jednom istaknuti da je intervencija stranačkih politika bila ključna za podjele među radnicima. Zato se na kraju samih istraživanja izvodi zaključak da nacionalne podjele nisu bile ni približno potpune. Autori navode jedan primjer s otvorene sjednice radničkog savjeta gdje jedna radnica upozorava: „Zar ćemo nasjesti ovakvim podvalama i ovakvim dezinformacijama kojima nas dijele naši najveći neradnici, a već sutra ćemo biti jednakog gladni: i Hrvati, i Srbi i Muslimani!“⁵²

Iako možemo pretpostaviti da su mnogi radnici/e razmišljali u ovom pravcu, već sljedeće godine (1991.) takva previranja postaju manje bitna. U proljeće u mnogim društvenim poduzećima malo tko ima vremena razmišljati o gorućim pitanjima privatizacije, budući da ih je zasjenila briga za goli život.

Na kraju svojih istraživanja autori izvode značajnu tezu ukazujući na to da je oružani sukob, osim što je počeo u vrijeme dok je još trajao klasni sukob radništva, uspio isti i prekinuti. Problem je u tome što tada među radništvom nije došlo do nastajanja neke nadnacionalne ili nenacionalne političke opcije, što je donekle i posljedica nesamostalnosti sindikata. Alternative, nažalost, nije bilo. Tako je na ovom prostoru došlo do nacionalističkog uzleta, zasnovanog na izgradnji postsocijalističkih društava, a samim tim odredio je smjer država bivše Jugoslavije.

Umjesto zaključka

Razdoblje između 1992. i 1995. godine karakteristično je za opisivanje ratnih djelovanja unutar zemalja bivše Jugoslavije, kada nastupa dezorganizacija sindikata. Ponovno razrušena i na dva entiteta podijeljena zemlja, bremenita velikim brojem socijalnih problema, od siromaštva i socijalne bijede do nezaposlenosti i beskućništva, zahtijevala je dodatne napore i pomoć sa strane u prevazilaženju kaotičnog stanja i iznalaženju načina oporavka. Tranzicijski procesi, obilježeni privatizacijom društvenih poduzeća i cjelokupne društvene imovine, uz neophodnost novog, drugačijeg oblika organiziranja dovode sindikat u izrazito nepovoljan položaj.

Prvih poratnih godina masovno izraženo prisustvo sindikalnih prosvjeda danas sve više dobiva smirujući ton. Radnici se, u potrazi za bilo kakvom socijalnom sigurnošću koju

52

Vida Knežević i Marko Miletić, *Gradove smo vam podigli*, 80-81.

prvenstveno daje zaposlenje, sve više odriču prosvjeda kao, povjesno gledano, najčešće korištenog sredstva za ostvarivanje socijalnih prava. Ovakvo stanje za posljedicu ima sve veće zapostavljanje principa socijalne solidarnosti, gubljenje socijalno-zaštitne funkcije sindikata i smanjenje broja sindikalnog članstva. Nažalost, ovaj je trend s odlaskom pučanstva iz Bosne i Hercegovine u rapidnom porastu.

Poslijeratno razdoblje je iza nas. Položaj žena u javno-privrednom sektoru je puno bolji nego s kraja 80-ih godina 20. stoljeća. No, to je daleko od idealnog. Nažalost, položaj radnika u sklopu sindikalnog organiziranja i dalje nisu našli na progresivno konsenzualne stavove. Kada je riječ o sektoru trgovine kao najvećem sindikalnom okupljanju u Bosni i Hercegovini, i dalje se nalazi na marginalnim vratima financijsko-egzistencijalnog preživljavanja. U poslijeratnom razdoblju zavladao je kaos tranzicijskih procesa u BiH, koji danas za posljedicu ima raširenu sivu ekonomiju, tjeskobu i strah od socijalne bijede, odnosno socijalne nesigurnosti, te javno postojanje crnog tržišta radne snage. Takvi radnici, s minimalnim sredstvima neophodnim za preživljavanje, maksimalno su radili štedeći zarađeni novac, kojim bi kasnije pokrenuli svoj posao u Bosni i Hercegovini. Međutim, i pored te želje, danas su u BiH izrazito nepovoljne posljedice tranzicijskih procesa, koje se najčešće vezuju i obrazlažu u političkim obrambenim floskulama kao uzrocima koje je generirao rat. Na taj način prekriva se nerad, vraćajući se ponovno na sukobe 90-ih godina prošloga stoljeća.

Literatura

Objavljeni izvori:

Statut Saveza samostalnih sindikata BiH, prosinac 2001. godine, Sarajevo.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, „Ustavni zakon za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije”, Vojna štamparija, Split, 1974.

Knjige:

Despot, Blaženka, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.

Gudac Dodić, Vera, Žena u socijalizmu, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.

Karapetrović, Milena, *Ona ima ime (o filozofiji i feminizmu)*, „Lara” Bijeljina, ART print, Banja Luka-Bijeljina, 2007.

Kornai, Janos, *Reforma socijalnog sektora u post socijalističkim zemljama: normativni pristup*, Zbornik radova: Globalizacija i socijalna država, Zagreb, 1988., 229-265.

Knežević, Vida i Miletić, Marko, *Gradove smo vam podigli*, O protivrečnostima jugoslavenskog socijalizma, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 2018.

Martinović, Stjepan, *Sindikat u suvremenom svijetu i jugoslavenskom društvu*, Republički i Gradski odbor sindikata radnika u grafičkoj, informativnoj i izdavačkoj djelatnosti Hrvatske, Zagreb, 1987.

Mikašinović-Komšo, Matej, Štrajkovi u Jugoslaviji 1980-ih godina, Radnička prava 2016., <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/matej-mikasinovic-komso-strajkovi-u-jugoslaviji-1980-ih-godina>

Mratović, Veljko, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.

Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013.

Nedović, Slobodanka, *Savremeni feminism. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005.

Pantelić, Ivana, *Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)*, ProFemina, Ijeto/jesen 2011.

Popov Momčinović, Zlatiborka, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevo, 2013.

Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.

Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.

Stojiljković, Zoran i Pavlović, Vukašin, Sindikat i nezadovoljstvo radnika, Institut za političke studije, Beograd, 1988.

Časopisi:

Sporer, Željka, „Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima”, Sociologija, br. 4/1985.

Švar, Stipe, „Diskusija u raspravi: Društvena svijest, marksistička teorija i emancipacija žena- danas”, Žena, br. 2-3/1972.

Štampa:

Ustav SFRJ, „Službeni list SFRJ 9”, 1974.

Internetske stranice:

Budućnost sindikata: šta je moguće uraditi - Mašina (masina.rs)

Fleksibilizacija rada zahteva transformaciju sindikata - Mašina (masina.rs)

<https://www.mojevrijeme.hr/magazin/2019/10/tomic-koludrovic-u-jugoslaviji-su-zene-radile-od-jutra-do-mraka/>

Biografije

Dr. Hana Younis. Rođena je u Sarajevu, gdje je završila osnovno, srednje i visoko obrazovanje. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu magistrirala je 2007. godine, a doktorsku disertaciju pod nazivom „Trgovačka elita u Sarajevu 1851-1878. godine“ odbranila je na istom fakultetu 2012. godine. Od 2003. godine zaposlena u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, gdje je napreduvala u zvanjima od stručnog saradnika do trajnog zvanja naučnog savjetnika. Težište njenog istraživanja je historija Bosne i Hercegovine u posljednjim decenijama osmanske uprave i austrougarskom periodu, s posebnim osvrtom na društvenu historiju i historiju svakodnevnice. Objavila je i priredila osam knjiga, te napisala preko 50 naučnih radova, priloga i prikaza u relevantnim naučnim časopisima. Učestvovala je na više naučnih konferencijskih skupova, a u sklopu ERASMUS+ programa gostovala je na Middlesex University – London (UK), Nova Lisboa University – Lisbon (Portugal) i Université catholique de Louvain – Louvain (Belgia). Počasni je član udruženja „Arab Women Media Centar Jordan“.

MA Mehmed Hodžić. Rođen je u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu i Prvu gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu diplomirao je 2017., a magistrirao 2020. godine. Trenutno je doktorant na Trećem (doktorskom) ciklusu studija na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta. Od 2018. godine zaposlen je u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, prvo na mjestu stručnog saradnika, a zatim na mjestu višeg stručnog saradnika za oblast moderne historije. Težište njegovog istraživanja usmjeren je ka austrougarskom periodu bosanskohercegovačke prošlosti, sa posebnim fokusom na izučavanju muslimanske vjerske i intelektualne elite na prijelomu 19. i 20. stoljeća, te svakodnevog života. Koautor je jedne knjige i autor 20 naučnih radova, priloga i prikaza. Učestvovao je na više naučnih konferencijskih skupova i seminara. Jedan je od osnivača i članova sarajevske sekcije International Students of History Association. Dobitnik je nagrade "Srebrna značka" Rektorata Univerziteta u Sarajevu.

Dr. Dženita Sarač-Rujanac. Rođena je u Travniku, a osnovnu školu i gimnaziju završila u Donjem Vakufu. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu diplomirala je 2004. godine, magistrirala 2010., a doktorsku disertaciju pod nazivom „Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine“ odbranila je na istom fakultetu 2016. godine. Tokom studija bila je stipendistica Fondacije Heinrich Böll. Od 2005. godine zaposlena je u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, gdje je napreduvala u zvanjima od stručnog saradnika do višeg naučnog saradnika. Primarno područje njenog interesovanja jeste bosanskohercegovačka i jugoslavenska povijest 1945-1990, tj. politički, ekonomski i kulturni razvoj Bosne i Hercegovine tokom druge polovine 20. stoljeća. Objavila je dvije knjige, te napisala preko 45 naučnih radova i prikaza na bosanskom i engleskom jeziku. Sudjelovala je u radu više od dvadeset naučnih konferencijskih skupova i seminara u zemlji i inostranstvu. Bila je dio istraživačkog tima nekoliko domaćih i međunarodnih naučnih projekata.

MA Dražen Janko. Rođen je u Ozimici, općina Žepče, 04. siječnja 1995. godine. Svoje akademsko obrazovanje započeo je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu kojeg upisuje 2013. godine. Prvi ciklus studija na Odsjeku za historiju završio obranom diplomske rade na temu „Josip Stadler i franjevci.“ Drugi ciklus studija na Odsjeku za historiju završio je 2019. godine odbranom magistarskog rada na temu „Pokret otpora u Sarajevu 1941-1945. godina“.

Svoj drugi magistarski rad sa master studija Međureligijskog studija i izgradnje mira na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu završio je 2022. godine sa temom rada "Utjecaj migracija na redefiniranje obiteljskih odnosa: povijesni pregled i suvremeni izazovi." Autor je ukupno 12 znanstvenih radova i prikaza. Sudjelovao je na više znanstvenih konferencija, seminara te je u više navrata bio i predavač na raznim tribinama. Godine 2021. upisao je doktorski studij iz povijesti za oblast suvremene povijesti na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu s temom doktorske disertacije "Djelovanje Hrvatskog kulturnog društva Napredak u razdoblju 1990.-1996. godine". Na inicijativu ravnatelja KŠC Sveti Josip, povremeno je radio u osnovnoj školi na području Kantona Sarajevo gdje je obnašao funkciju nastavnika povijesti. Nakon volontiranja na Radio Mariji u BiH, postaje njihov djelatnik na funkciji promotora pa koordinatora, gdje i danas radi. Ima iskustva i u novinarskim vodama te je modelirao, vodio i koordinirao nekoliko kulturnih susreta po čitavoj Bosni i Hercegovini. Pored povijesti Dražen Janko bavi se i psihoterapijom odnosno Transakcijskom analizom. Trenutno je na poziciji TA praktičara u Transakcijskoj analizi.

Izdavač: Udruženje Sindikat radnika trgovine
i uslužnih djelatnosti BiH

Za izdavača: Mersiha Beširović

Štampa: Blicdruk, Sarajevo

Sarajevo 2023. godine

